

NIEUWSBLAD

Historische Vereniging

Ameide

Tienhoven

Jaargang 22 • nummer 3 • september 2011

De publicatie van dit Nieuwsblad wordt mede mogelijk gemaakt door de Koninklijke Woudenberg Ameide

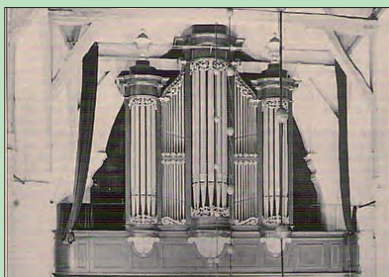
5

Op zaterdag 17 september om half elf 's morgens zal dr. Henk Nellen in het stadhuis een lezing houden over 'Het bewogen leven van Hugo de Groot'. Aansluitend bezoeken wij Loevestein.

24

De avondmaalsbekers van de Nederlands Hervormde Kerk van Ameide zijn het onderwerp van een studie van Drs. Tim Graas.

32

Frans van der Grijn bespreekt het Bätz-Witte orgel van de Hervormde Kerk van Ameide.

36

Waarom waren er vroeger dichtgemetselde ramen in de Sint Jan de Evangelistkerk te Ameide?

44

Het drieluik met het Laatste Avondmaal uit het Centraal Museum in Utrecht wordt besproken door Candice van Heghe.

54

Waarvoor dienden de twee nissen in de zuidelijke muur van het koor van de Sint Janskerk te Ameide? Dr. Regnerus Steensma legt dat uit in zijn artikel.

Van de redactie

Deze aflevering van het Nieuwsblad is bijna in zijn geheel gewijd aan de "Johannes de Evangelistkerk" in Ameide.

De redactie heeft teksten gebruikt uit het in 2005 verschenen Gedenkschrift, waarin de herbouw van de volledig uitgebrande Nederlands Hervormde Kerk werd herdacht. De samenstelling van het gedenkschrift werd verzorgd door Henk Blom, Henk de Haan, Janthijs de Haan, Krijn van der Ham, Rook Lakerveld en Paul Will.

De artikelen waarbij geen auteur is vermeld komen uit het Gedenkschrift.

Aan dit nummer van het Nieuwsblad werkten verder mee: Gijsbert Hamoen, Kees Doevendans, Justin Kroesen, Gert Jan van der Harst, Regnerus Steensma, Jack Laroo, Roel van Gils, Tim Graas, Teus Stahlie, Frans van der Grijn, Candice van Heghe, Bram Vroon en Hans van den Heuvel.

V E R E N I G I N G S N I E U W S

Klaas van Oort benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau

Ons lid Klaas van Oort, die in de vorige editie van dit blad werd geportretteerd, nam op maandag 30 mei van dit jaar afscheid van de gemeenteraad van Zederik na ruim veertig (!) jaar raadslid te zijn geweest, eerst in Ameide en later in Zederik. Burgemeester C.J.J. van Ee maakte bij die gelegenheid bekend dat "het Hare Majesteit had behaagd" de ereburger van de gemeente Zederik bij bevordering te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Bestuur en leden van de Historische Vereniging wensen Klaas van harte geluk met deze hoge onderscheiding.

Reacties op verschenen artikelen

Verscheidene lezers hebben de redactie er na het verschijnen van de vorige editie van het Nieuwsblad op geattendeerd dat niet Dicky Rijnveld, maar Willy Donker een van de vier in her artikel van Krijn van der Ham vermelde en daarbij afgebeelde "Ameidese prinsessen" was, die Koningin Juliana bij haar bezoek aan Ameide op 27 juli 1951 prullenmandjes aanboden, bestemd voor de "echte prinsessen". Haar vader was boekhouder bij de veevoeder- en meelfabriek Firma A. Kruyt en lid van de gemeenteraad van Ameide (voor de Partij van de Arbeid). Waarvan acte.

Na eerst een pluim op de hoed van de redactie te hebben gestoken ("ga door met dit prachtige nieuwsblad"), haakt ons lid Th. van Tienhoven uit Rotterdam in op de in de editie 2011-1 van dit blad opgenomen reactie van de heer A.G.H. Groeneveld uit Heiloo op de eerder gepubliceerde artikelen over het geslacht Van Tienhoven. Hij is het met hem eens dat Alexander (Sander) van Tienhoven, een van zijn voorouders, niet in de Haarlemmermeer en in de Zuidplaspolder (ten noordoosten van Rotterdam) heeft gewoond, maar voegt daaraan toe dat dit wel het geval was met diens zoon Arie. Volgens hem heeft deze namelijk meegewerkt aan "droogmalingen in Waddinxveen, de Haarlemmermeer, Aalsmeer en de Alexanderpolder (bij Kralingen), waar hij na 1875 een stuk grond verkreeg om een boerderij te beginnen".

De heer Van Tienhoven verstrekt uit het familiearchief verder de volgende gegevens:

- Alexander (Sander) van Tienhoven werd op 18 maart 1781 gedoopt in Lexmond (“op Aghthoven”), waarbij Sijgie de Ottolander als getuige optrad, en overleed aldaar op 20 oktober 1837. Hij trad op 21 september 1806 in zijn geboorteplaats in het huwelijk met de drie jaar oudere Martijntje Kool, die op de dag van de huwelijksvoltrekking ingeschreven stond in Schoonrewoerd. Het echtpaar kreeg zeven kinderen, van wie de eerder genoemde Arie de jongste was.
Sander van Tienhoven was van beroep respectievelijk bouman (in 1805), watermolenaar (in 1819) en wederom bouman (in 1837). Hij woonde in Lexmond achtereenvolgens op de huisnummers 1, 5 (in de watermolen), 8 (“op Aghthoven”) en 53.
- Zoon Arie werd op 30 juni of 1 juli 1825 in de watermolen geboren. Hij trad op 20 december 1850 in het huwelijk met de in 1828 in Zevenhuizen geboren en op 8 januari 1903 overleden Catharina van der Graaf.
Arie van Tienhoven was bouman en woonde als zodanig in Zevenhuizen (in 1851) en de Haarlemmermeer (in 1858). Hij stierf op 3 september 1908 op het adres Kralingscheweg 218/3 te Rotterdam.

De heer B.J. Groot uit Leerdam reageert op het in de editie 2011-2 van dit blad gepubliceerde artikel van Leontine Houpperichs over het riviertje de Ameide in Helmond. De tekst van zijn reactie is hieronder afgedrukt. Hij is de schrijver van het boek “Heukelum, hoogte in water en vuur”, dat voor een bedrag van dertig euro bij hem verkrijgbaar is.
Telefoon: 0345 616181.

Heukelum had ook nog een Ameide

Het bestaan van de Ameide in Helmond was mij ook al opgevallen. Het was dan ook niet vreemd, dat ik dit begrip in verband bracht met een Heukelums Ameide bij het slot “Merckenburg” tussen de Notendijk en de Heidensweg. Hier ligt een wegje, dat op de oudste kadastrale kaart uit 1832 “de Oude Mei” wordt genoemd.

Hoewel het wegje officieel geen naam heeft en particulier eigendom is, staat het ook al op de tekening van Jacob van Deventer uit ca. 1550. Als in 1763 een zandpad wordt gemaakt van Heukelum naar Asperen loopt het tracé vanaf de Oostpoort over de Notendijk, de Amijde en de Heidensweg, merkwaardig genoeg niet over de westelijke Heidensweg. En bij de verkoop van de heerlijkheid aan de familie Fabricius in 1813 is er sprake van “de laan zijnde de oude Mei”.

Mogelijk is later een hameide de afsluiting geweest tussen de buitenhof van het slot, de Notendijk en de Heidensweg, doch de oorsprong moet vermoedelijk

Kasteel 'De Merckenburg' te Heukelum.

worden gezocht in een riviertje de A of Aa, dat hier uitmondde in de Linge, zoals te Ameide met de Lek het geval was. Het is niet uitgesloten dat het Heukelumse watertje liep in de richting van een oude vestiging onder de naam “Doornboomshof”.

Een riviertje met de naam A komt op veel plaatsen in het land voor, ook met de namen E(e) en IJ. Ook een situatie met een hameide zal zich wel vaker voorgedaan hebben. In tegenstelling tot Ameide heeft de naam hier niet geleid tot een dorp of open stad, voor zover bekend. Het stadje Heukelum is ver van het slot op de grens gelegen, zodat vermoed wordt, dat een ouder of ander kasteel dichterbij moet worden gezocht.

Ontwikkeling ledenbestand

Sinds de publicatie van de vorige editie van het Nieuwsblad is één lid van onze vereniging overleden. Het gaat om Arie Verwolf, de vader van bestuurslid Jory Verwolf. Hij woonde aan de Doelakkerweg in Ameide.

In dezelfde periode werden twaalf nieuwe leden ingeschreven. Het betreft de dames C. Daniels-de Kruyk (te Tienhoven), drs. M.A. Huyser-Verhoef (te Hardenberg) en N. Janse-van Zessen (te Ameide), de familie Van den Wall Bake (te Ameide) en de heren J. Boote, G. den Braven, J. van der Grijn, A. Maat en A. van der Vliet en K. Vroon (allen te Ameide), J. Bouwmeester (te Tienhoven) en C. Schilt (te Lekkerkerk).

De vereniging telt naar de stand van heden 516 leden.

Open Monumentendag zaterdag 10 september 2011

De Historische Vereniging Ameide en Tienhoven zal tijdens de op zaterdag 10 september 2011 te houden Open Monumentendag in het oude stadhuis op de Dam bezoekers in de gelegenheid stellen om via de computer de eigen stamboom te onderzoeken. Het Rijksmonument is daartoe geopend van 10.00 tot 16.00 uur. Ook kunnen de publicaties van de vereniging ter plaatse worden ingezien en gekocht. Hetzelfde geldt voor het in oktober 2010 door de Stichting Carla Jonker uitgegeven boek "Macht en armoede aan de rivier. Ameide en Tienhoven 1870-1940". Leden van de Historische Vereniging zijn aanwezig om tekst en uitleg te geven.

Met behulp van de website <http://burgerlijkestand.zederik.nl> van de gemeente Zederik, waarin de akten van de burgerlijke stand zijn opgeslagen, kan naar voorouders worden gezocht. Het gaat hierbij om digitale informatie met betrekking tot het openbare gedeelte van de registers van de burgerlijke stand, beginnend in 1812/1813, van de vroegere gemeenten Ameide, Hei- en Boeicop, Leerbroek, Lexmond, Meerkerk, Nieuwland en Tienhoven.

De Genealogische Werkgroep van de Historische Vereniging Ameide en Tienhoven heeft enkele jaren geleden de begraafplaatsen van Ameide en Tienhoven in kaart gebracht. Zo zijn van de begraafplaats aan de J.W. van Puttestraat, de voormalige Achterweg, die op 1 januari 1829 in gebruik werd genomen, de namen en begraafdata van alle aldaar begraven personen achterhaald.

Ook zijn alle zerken en grafmonumenten van de begraaf-

plaats gefotografeerd.

Hetzelfde is gedaan voor de begraafplaatsen, die zijn gelegen aan de Broekseweg in Ameide en achter de Tienhovense kerk. De gemeente Zederik heeft aan het onderzoek medewerking verleend door archieven en begraafgegevens beschikbaar te stellen. De aldus verkregen gegevens zijn geordend en samengebracht op een CD-rom, die tijdens de Open Monumentendag voor vijftien euro verkrijgbaar is.

Verder heeft de werkgroep de doop-, trouw- en begraafboeken van Ameide en Tienhoven toegankelijk gemaakt. Alle namen die in deze boeken voorkomen, zijn verwerkt in de computer, waardoor heel snel naar namen kan worden gezocht. Ook de originele teksten van deze boeken zijn beschikbaar, omdat daar scans van gemaakt zijn. Er is een CD-rom samengesteld, waarop de elektronische klappers en gescande boeken zijn opgenomen. Ook deze CD-rom wordt op 10 september te koop aangeboden.

De prijs bedraagt twintig euro voor niet-leden en vijftien euro voor leden van de vereniging.

Hoewel het in dit geval geen aangelegenheid van de Historische Vereniging betreft, mag niet onvermeld blijven dat een aantal bewoners van monumentale panden in het centrum van Ameide ter gelegenheid van Open Monumentendag "open huis houden". Het gaat om de panden Voorstraat 2,3,4,5,6,7,8,9, en 10, Dam 9 en 10 en Fransestraat 5. Ook hebben zij het initiatief genomen om de Dam op die dag "autovrij" te maken en daar een terras in te richten. In de "open huizen" worden werken tentoongesteld van vier lokale kunstenaars en kunstenaars van de kunstenaars van de Kunstuitleen Vianen. Op het terras wordt muziek ten gehore gebracht.

Lezing "Het bewogen leven van Hugo de Groot" met aansluitend bezoek aan slot Loevestein

*Twee kisten bergden Huig de Groot:
D' een levendig, maar d' ander dood.*
(Joost van den Vondel)

- Op **zaterdag 17 september** 2011, 's morgens te 10.30 uur in het Stadhuis, zal de heer Henk Nellen, een enthousiaste en toegankelijke verteller, nader ingaan op het genie Hugo de Groot (1583-1645).
- Na afloop van deze lezing vertrekken we naar Slot Loevestein voor een bezoek aan het kasteel. We komen daar om ongeveer 14.00 uur aan. Noteert u deze dag in uw agenda?

Informatie over de lezing

Het verhaal van de ontsnapping in de boekenkist kennen we allemaal nog van onze schooljaren. En misschien weten we ook nog wel dat Hugo de Groot in Loevestein werd opgesloten op bevel van prins Maurits. Maar dat de invloed van Hugo ook vandaag nog doorwerkt, is minder bekend. Van studenten in het Internationaal Recht wordt nog steeds enige kennis verwacht van zijn werken. Ook was Hugo een begenadigd dichter, zowel in het Latijn als in het Nederlands. In deze lezing zal op zijn levensloop en invloed nader worden ingegaan.

Vervoer naar Loevestein

Na afloop van de lezing kunnen we afspraken maken wie met wie meerijsdt.

Informatie over Loevestein

We melden ons bij aankomst aan. Groepsbezoek kost **€ 8,00** per persoon. Museumjaarkaarten worden geaccepteerd. Het beste is, dat we ter plekke, na inventarisatie, collectief afrekenen.

Slot Loevestein is helaas minder toegankelijk voor degenen, die slecht ter been zijn. We krijgen te maken met nauwe gangen en steile trappen.

Het museum en de omgeving zijn goed te doen.

Lunch

Wie dat wil, kan in de taveerne een lunch gebruiken en wat drinken. We rekenen individueel af.

Dr. Henk Nellen is medewerker van het Grotius Instituut, secretaris van de Vereniging van Neolatinisten, bestuurslid van 'Grotiana' en medewerker aan het Huygens Instituut waar hij werkt aan een uitgave van de Briefwisseling van Hugo de Groot. In 2007 publiceerde hij een biografie over hem.

COLOFON

Het nieuwsblad is een uitgave van de Historische Vereniging Ameide en Tienhoven en verschijnt vier keer per jaar.

ISSN: 1569 - 7800

HET BESTUUR

Voorzitter:

H. van den Heuvel Voorstraat 99 4132 AP Vianen tel. 0347-355180

Vice-voorzitter:

G.W. Groenendijk De Geer 7a 4233 HX Ameide tel. 0183-601886

Secretaris:

C.W. Broekman Broekseweg 59 4233 CT Ameide tel. 0183-601811

Penningmeester:

J. Stasse De Bogerd 19 4233 GN Ameide tel. 0183-602488

Algemeen adjunct:

J.A. Maatkamp Lekdijk 18 2769 GA Langerak tel. 0183-602071

Leden:

C. van Gelderen Prinsengracht 43 4233 ET Ameide tel. 0183-602198

D. Siegersma Fransestraat 12 4233 ED Ameide tel. 0183-602676

A. Terlouw-vd Grijn Vijf Akkers 18 4235 AH Tienhoven tel. 0183-602110

J. Verwolf Paramasiebaan 4b 4233 EX Ameide tel. 0183-601749

ERELEDEN

A.M. den Oudsten, C. Rijnhout, G. Streefkerk en P. Will

CORRESPONDENTIEADRES

C.W. Broekman info@ameide-tienhoven.nl internet: www.ameide-tienhoven.nl

LEZINGEN EN EXCURSIES

H.J. Beckmann h.j.beckmann@planet.nl

J.D.C. Laroo hv@laroo.net

REDACTIE NIEUWSBLAD

H.J. Beckmann h.j.beckmann@planet.nl

C. van der Grijn cvdgrijn@hetnet.nl

G.W. Groenendijk gert.groenendijk@planet.nl

A. Tukker a.tukker74@hetnet.nl

P. Will p.will@hetnet.nl

LEDENADMINISTRATIE

J. Stasse jstasse@hetnet.nl

CONTRIBUTIE

De contributie bedraagt minimaal €15,- per jaar, over te maken op bankrekeningnummer 301952248 van de Rabobank in Ameide, t.n.v. de penningmeester van de vereniging.

Opzegging van het lidmaatschap dient minimaal zes weken voor het eind van het verenigingsjaar te hebben plaatsgevonden.

De redactie besteedt de uiterste zorg aan de in dit nieuwsblad opgenomen artikelen. Onvolkomenheden kunnen echter voorkomen. Het bestuur van de Historische Vereniging aanvaardt dan ook geen aansprakelijkheid voor daaruit voortvloeiend ongerief.

Het is zonder voorafgaande toestemming van de auteur niet toegestaan een artikel of delen daarvan over te nemen, te (doen) publiceren of anderszins openbaar te maken of te verveelvoudigen.

Inhoud september 2011

- 3 Van de redactie
- 3 Verenigingsnieuws
- 7 Ernstige vingerwijzing in 1893
- 8 Het Memorierentenboek van de Kerkfabriek van Ameide
- 11 Het avondmaalsstel
- 12 Begin van de Reformatie in Ameide en Tienhoven (Enige aanvullingen)
- 14 De Van Brederodes en het kerkelijk gezag
- 16 De klok van de Hervormde kerk in Ameide
- 18 Het Kerkgebouw voor de brand in 1953
- 24 Zilveren roemers
- 32 Het Bätz-Witte orgel
- 36 De dichtgemetselde kerkraden van de Sint Janskerk
- 38 De brandnacht van 3 op 4 april 1953
- 42 Johannes de Evangelist
- 45 Drieluik met het Laatste Avondmaal
- 50 Het Patrocinium van de kerk in Ameide
- 52 Het gebrandschilderde raam
- 54 De twee nissen in de zuidelijke muur van het koor van de Sint Janskerk te Ameide
- 59 De aanbesteding en uitvoering van de herbouw na de brand in 1953
- 65 Het verdwenen grafmonument
- 68 De torenherbouw
- 70 Het nieuwe interieur van de Nederlands Hervormde Kerk
- 73 De historie van drie houten objecten
- 74 Wat er tijdens de restauratie (1953-1955) van het kerkgebouw onnodig verloren ging
- 79 Het geslacht Peterse

Ernstige vingerwijzing in 1893

Schoonhobensche Courant, woensdag 15 februari 1893

AMEIDE, 13 Febr, Gister-namiddag omstreeks vier uren werd door spelende kinderen ontdekt, dat er rook en vlam uit de kerk kwam. Bij onderzoek bleek dat brand was ontstaan in een aantal stoven, die na afloop der namiddag-godsdienstoefening waren neergezet nabij de zuidoostelijke deur der kerk, om des avonds bij de zoogenaamde leeskerk nog eens te worden gebruikt. Ook het daar zich bevindend houten plafond had reeds vuur gevat, toen de brand ontdekt werd. Gelukkig kon de brandspuit, die zich in de kerk vlak bij het brandend gedeelte bevond, nog worden bereikt, en gelukte het den brand te bluschen. Ware het onheil een oogenblik later ontdekt, de gevolgen, ook voor de omringende gebouwen, waren niet te overzien geweest.

Voorwaar een ernstige vingerwijzing dat voortaan met die warme stoven wat voorzichtiger dient gehandeld te worden en de brandblusmiddelen in een veiliger bewaarplaats behooren geborgen te zijn.

Met stoven, voorzien van gloeiende kolen, werden de voeten van de kerkgangers warm gehouden.

Het Memorierentenboek van de Kerkfabriek van Ameide¹

Misschien schrikt u als we het in de titel hebben over “de Kerkfabriek”. Maar daar is geen reden toe: we gaan het hebben over een van de oudste archiefbronnen die van Ameide bewaard zijn gebleven; we gaan terug naar de 15^e eeuw! Ameide heette toen nog “Amey”.... Er moet toen al een redelijke dorpsgemeenschap bestaan hebben met een eigen kerk (waarover elders meer), een eigen pastoor, een haventje achter de plek waar nu het stadhuis staat en zelfs de Voorstraat wordt al genoemd! Bij oude documenten horen ook termen en gebruiken uit die tijd; begrippen, die ons vreemd in de oren klinken en die ons niets meer zeggen. Laten we daarom eerst even teruggaan naar die oude tijd en proberen met een aantal pennestreken een ruwe schets te geven van het kerkelijk leven met zijn inrichting en gebruiken.

We hebben in die tijd te doen met een machtige kerk; uiteraard een nog ongedeelde katholieke kerk, want we zitten nog vóór de reformatie. Bisschoppen waren machtige mensen en regeerden soms over grote gebieden. Ze hielden niet alleen het zielenheil in de gaten; ze hadden veel land in eigendom en hielden er af en toe zelfs een leger op na! Zo behoorde veel grondgebied in de buurt van Ameide tot de bisschop van Utrecht. En ongetwijfeld zal deze bisschop ervoor gezorgd hebben, dat Ameide een kapel en later een eigen kerk kreeg. Veel van de wereldse goederen waren aan de kerk geschonken. Daar zat ook vaak een diep religieuze gedachte achter: als ik “goed” doe voor de kerk, dan zal dat mijn zielenheil ten goede komen; een soort aflat dus. Priesters en pastoors wezen de gelovigen er regelmatig op dat de zonden afgekocht moesten worden, anders zag het er “later” niet goed uit. En sommige priesters werden er niet armer van.... ; uiteraard de vele goede niet te na gesproken.

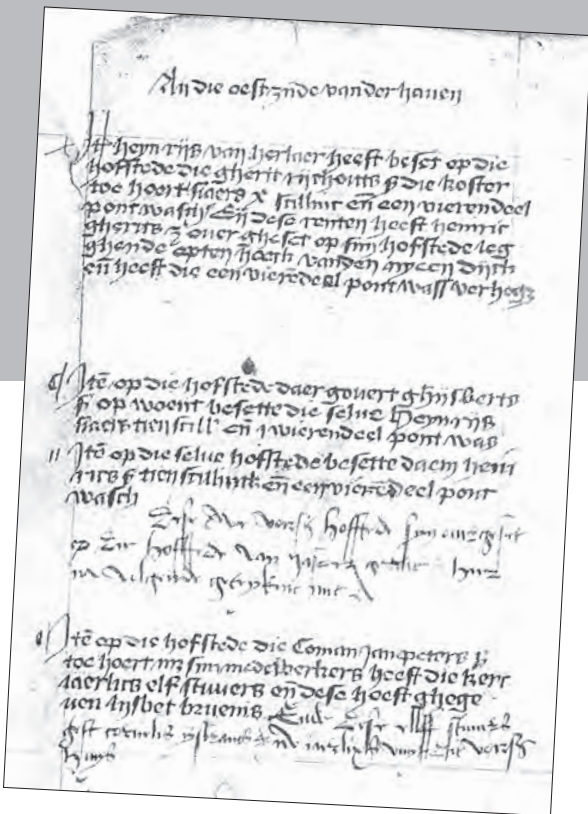
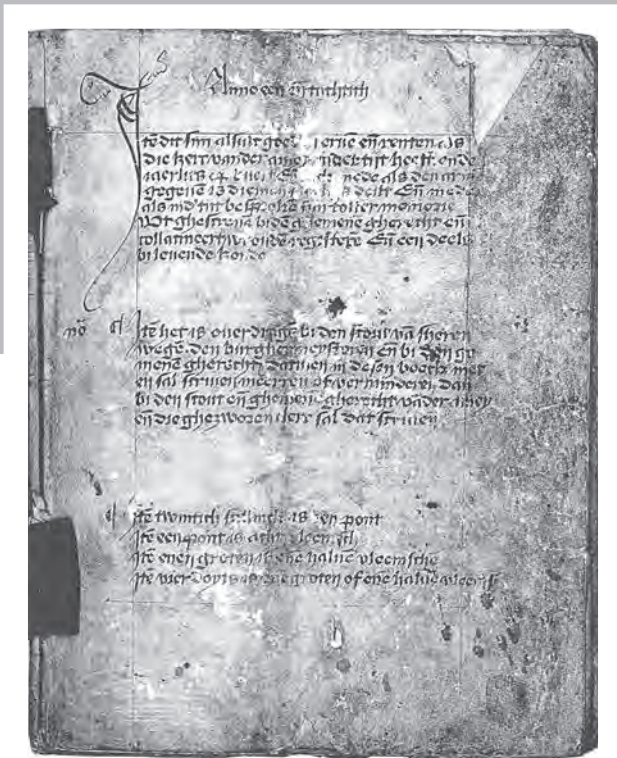
Dan was er nog een gewoonte: het lezen van missen voor gestorven gelovigen ter verlichting van de nood van hun “arme” ziel in het vagevuur. Tot op de dag van vandaag kennen we een soortgelijk gebruik: het bidden voor het zielenheil van de overledene(n); denk aan Allerzielen/Allerheiligen. Ook vandaag wordt er in een aantal gevallen nog steeds geld betaald aan de kerk/pastoor om geregeld een mis te bedienen. Nu zijn in de moderne tijd de pastoors niet meer afhankelijk van dit soort inkomsten. Maar vroeger wel! In oude tijden legateerde men dus vaak een som geld, dat besteed diende te worden aan de

koster voor het geregeld aansteken van kaarsen en aan de pastoor voor het geregeld bedienen van een mis en/of het uitspreken van een gebed. Zo’n gebed werd ook wel een “memoriegebed” genoemd: ter herinnering (memorie) aan de overledene.

Je zou dus een som geld kunnen overhandigen, maar wat veel rijkere mensen deden was een legaat uitschrijven met een regeling, dat (een deel van) de jaarlijkse pacht (=rente) van een stuk land, soms een huis, ten goede kwam aan de plaatselijke kerk. Een pastoor en/of een koster werd dan opgedragen tegen een vooraf vastgestelde vergoeding zijn “taak” uit te voeren. Soms ging men nog een stap verder en werd er ook bepaald dat er jaarlijks een bedrag aan de armen geschonken moest worden. Een goede daad, die ook weer meetelde! Wij zouden zulke regelingen vastleggen bij de notaris, maar in die tijd deed men dat vaker ten overstaan van de plaatselijke overheid: bij de schout (in die tijd ook wel ‘richter’ genoemd) en/of een aantal schepenen. Die zagen toe, dat een klerk zorgvuldig een boek bijhield met alle afspraken ten gunste van de kerk. Kerk en staat vloeiden in die tijd geruisloos in elkaar over! In de huidige PKN spreekt men van het College van Kerkrentmeesters; zij beheren de kerkelijke goederen. Maar vroeger sprak men van de Kerkfabriek als men het had over de zakelijke kant van de kerk. En zo ontstond dus een Memorierentenboek, dat de zakelijke regelingen zoals hier beschreven vastlegde en dat toebehoorde aan de Kerkfabriek van (in dit geval) Ameide.

Zoals al aangegeven: dit was niet uniek voor Ameide. Op veel andere plaatsen gebeurde hetzelfde. We praten over de middeleeuwen, dus we gaan ver terug in de tijd. Gelukkig maar, dat er een aantal van dit soort boeken in Nederland bewaard is gebleven, maar helaas zijn er ook veel verloren gegaan. Het zijn voor onze tijd zeer waardevolle boeken. Als we nog iets willen weten over die vroege tijd dan is dit een van de weinige bronnen. Doop- Trouw- en Begraafboeken werden nog niet bijgehouden; dat gebeurde pas later na het Concilie van Trente (1545-1563). En voordat die registraties op uitgebreide schaal werden ingevoerd zijn we al aanbeland in de late 2^e helft van de 16^e eeuw. In Ameide beginnen die boeken pas laat in de 17^e eeuw, maar dat kan ook komen omdat eerdere boeken verloren zijn gegaan. Willen we dus iets te weten komen over de “gewone” man of vrouw uit de 14e, 15e of begin 16e eeuw dan zijn we vaak aangewezen op dit soort schaarse bronnen.

Kortom: het memorierentenboek is een uniek en zeer waardevol document!

Nu zijn die documenten uit die oude tijd heel lastig te lezen. We hebben hier te doen met letters én met taal uit een lang vervlogen tijd (zie afbeeldingen). Gelukkig worden we geholpen, doordat sommige kenners van het oude schrift dit soort documenten overzetten in voor ons leesbare tekens met behoud van de oude taal; zo'n omzetting heet een transcriptie. Zo is het register (ook "legger" genoemd), waar wij het nu over hebben, getranscribeerd en daardoor toegankelijk. Het is o.a. gepubliceerd in het tijdschrift *Ons Voorgeslacht* jaargang 1993 (pag. 81-103 door B.J. van Es). Die transcriptie was nog niet eens zo'n eenvoudig werk: er wordt de opmerking bij gemaakt, dat *sommige delen van de originele tekst zeer slecht leesbaar waren....*

Laten we eens een kijkje nemen en zien wat er zoal werd genoteerd.

Allereerst de inleiding, die behoort bij de registraties beginnend in 1481 (zie afbeelding linksboven):

1. *Item dit sijn alsulc goederen, erven ende renten als die kerc vander Amey indertijt heeft ende jaerlics opbuert, ende (..) mede als den armen gegeven is die men jaerlick deilt, ende mede indertijt besproken sijn totter memorie, uutghescreven biden ghemenen gherecht ende collatineert uut ouden registreren, ende deels bi levende konde.*
2. *Item het is overdragen bi den scout van 'sheren wegen, den burghermeysteren ende bi den gemenen gherecht datmen in desen voertz niet en sal scriven meerren of verminderen dan bi den scout ende ghemenen gherecht vander Amey. Ende die ghezwoen clerc dat scriven.*

Links: De voorpagina van het memorierentenboek.

Rechts: De eerste regel is duidelijk leesbaar "An die oestzijde van der haven".

3. *Item twintich scillinck is een pont.*

Item een pont is acht vleemsch.

Item enen groten is enen halven vleemschen.

Item vier doys is enen groten of enen halven vleems.

Op zich duidelijke taal. We zien weer, dat het College van Schout en Schepenen ("ghemenen gherecht") een belangrijke rol speelt in het vastleggen van de afspraken. Met die geldeenheden zijn wij minder vertrouwd....

En dan nu een paar voorbeelden van registraties en bepalingen:

Betreffende behuizingen aan de westzijde van de haven (d.i. de Voorstraat):

Uut huijse ende hofstede indertijt behorende Aert Gheritss t'Utrecht ende Jans Kortens kijnderen heeft teman beset vijf groot ende XII d.

(na 1496 wordt de philippus gulden ingevoerd:)

Uut dieselve hofstede heeft die kerc ghecoft enen burgoenshe philippus scilt sjaers. Ende hier heeft die kerc enen scepenbrief of (alinea is doorgehaald; een scepenbrief was weer een ander zakelijk document, dat ten overstaan van Schout en Schepenen was vastgelegd).

Althans (=thans) behorende Zweer Dirckss.

Dese burgoensche philips scilt heeft heer Aerent Block pastoer vanden Ameyden als besitter van erff daer die selve op staet gelost. Ende de kerckmeesters inden tijt hebben die selve penningen vande geleyt ende besicht aen die vloer van 't koer. Bij scepenen Jacob Steess, Lambert Jacobss, Ariaen Janss, Dirck Ghijsberts, Meinernt Claess ende Jacob Janss den XXIIIste october Anno XV sessendedertich [24-10-1536].

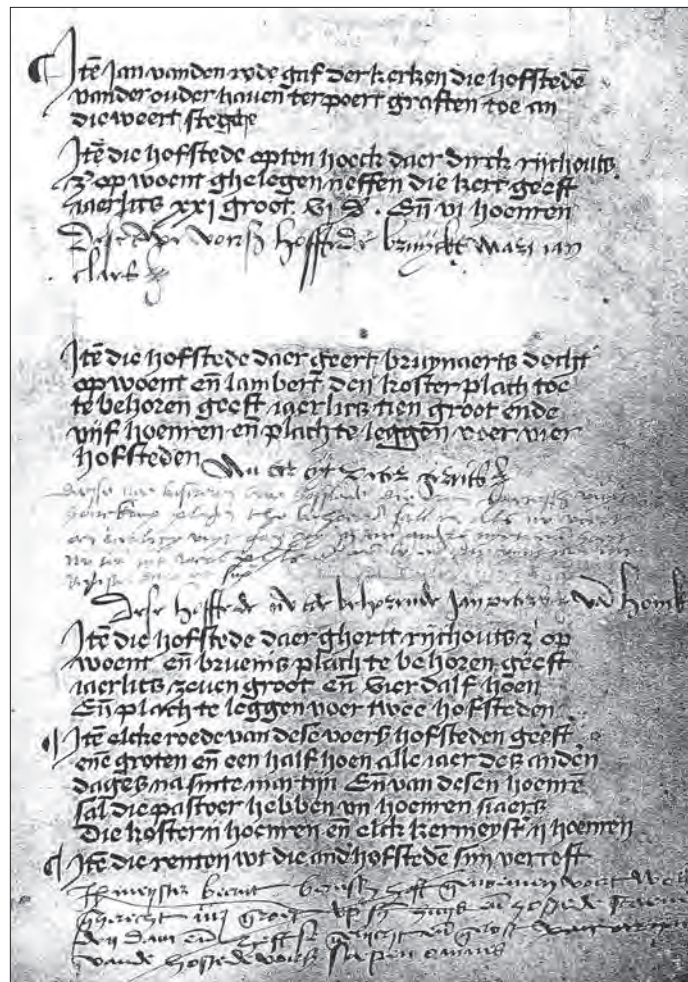
Er wordt hier dus een legaat, vroeger gegeven aan de kerk door ene Aert Gheritss (=Gerritszoon) uit Utrecht samen met de kinderen van Jans Kortten, "eeuwig" doorgegeven. De waarde wordt herzien als er een andere geldeenheid wordt ingevoerd en het onderpand gaat op een gegeven ogenblik (geen datum aangegeven) over op ene Zweer Dirckss. Op een gegeven moment wordt het legaat afgekocht, waarbij de pastoor van Ameide een regeling vastlegt bij Schout en Schepenen. Een rijke beschrijving van een aantal schepenen uit 1536!

Inden jaer ons heren duysent vierhondert vier ende tachtich des anderes dages na Onse Vrouwedach Assumptio [16 aug. 1484] sterf Elyzabeth van Blochoven meyster Willams wijf. Ende heeft ghegeven ende besproken tot haer testament vijf beyers gulden sjaers ewighe erfrente gaende uut sestienhalven merghen lants ghelegen op Middelbroeck streckende van die (Broecksteghe tot //doorgehaald) Broecschenwech tot an die Middelweteringh an d'een zijde naest gelant Aert Gheritss ende an die ander zijde Aert Croll. Voer welcke vijf beyers gulden die kercmeysters indertijt vander Amey of die procuratoers van ons vrouwen ghild sullen alle weeck ewelijck ende erflijck laten celebreren alle saterdagen een miss van Ons Lieff Vrou, in welck misse de priestor sal singen of lesen drie collecten voer hoer ziel ende sal na die misse of gaen ende lesen een miserere met daraen een de profundis mit een collect voer haer ziel op haer graft.

Hier heeft dus ene Elisabeth van Blochoven, de vrouw van de schoolmeester Willem (van Blochoven) in haar testament laten vastleggen, dat er een bepaald bedrag als eeuwige rente jaarlijks moet worden betaald voor het celebreren van een mis etc. Die rente is afkomstig van een stuk land aan de Broekweg(!). Men was vroeger gewoon om zo'n stuk land aan te duiden met de begrenzingsen; dus wie was de 'buurman', welke weg of sloot viel te benoemen etc. Zulke aanduidingen placht men te hanteren tot de invoering van het kadaster in 1832. We zien hier dus een begrenzing met het land van de in het eerdere stuk al genoemde Aert Gheritss uit Utrecht!

En tenslotte nog een voorbeeld; een registratie op 14 januari 1504.

Op Pontiaensdach ist memori Lijsbet Albert Ghelijnts wijf. Ende heeft besproken zeven stuijver sjaers uut huysse ende hofstede behorende Lambert Peters erffen, leggende an die v (of o?)estzijde van der haven, noertwaert ende zuytwaert Lambert Peterss erffen. Van wel-

cken die kerc sal bueren vier stuver ende belichten mit vijf keersen, die pastoor II stuver, die coster I stuver.

De vrouw van Albert Ghelijnts legt vast, dat zij jaarlijks 7 stuivers aan de kerk schenkt, waarvan 4 direct naar de kerk gaan o.a. voor het kopen van kaarsen, 2 gaan er naar de pastoor voor het bedienen van de mis en de koster krijgt 1 stuiver voor de moeite van het branden van de kaarsen. Klaarblijkelijk stond er dichtbij de haven een boerderijtje, dat door de erven van Lambert Petersen in erfpacht was uitgegeven; Lijsbet behoorde tot die erven. Aan de westzijde van de haven was de Voorstraat gesitueerd; of dat hier de locatie is, is niet geheel duidelijk. Overigens hebben er lange tijd verschillende hofstedes aan de Voorstraat gestaan. In de loop van de 17^e eeuw werden er meer 'voornamen' huizen gebouwd (met overigens ook een bierbrouwerij), waarvan in 1672 veel is vernietigd en verbrand.

Zo komen we in al die registraties veel bewoners tegen uit die vroege tijden. Meer materiaal in het archief begint op te duiken vanaf - zeg - 1600/1650. Het is dan ook lang niet eenvoudig om aansluiting te vinden tussen de bewoners, die in deze memorieboeken worden genoemd en de Ameidenaren, die we in de loop van de 17^e eeuw tegenkomen. En als we ook nog bedenken, dat veel mensen geregeld op korte afstand verhuisden, dan wordt het speurwerk nog een graadje moeilijker. Maar dat neemt niet weg, dat we hier toch al een heel vroeg inzicht krijgen in het leven van het 'oude' Ameide!

Het avondmaalsstel

Op 6 mei 1850 ontving de hervormde gemeente twee voor die tijd aanzienlijke legaten, namelijk twee duizend gulden voor de diaconie en duizend gulden voor de kerkfondsen. De bedragen waren geschonken door mevrouw T.P. de Jongh, echtgenote van M. van Berkel, hoogheemraad van het hoogheemraadschap 'Zuid-IJsseldijk en de IJsselkade' te Montfoort¹. Aan de diaconie werd de voorwaarde gesteld het ontvangen bedrag te besteden voor de aankoop van grond. Het tweede legaat moest dienen voor de aanschaffing van avondmaalszilver.

Het kerkbestuur bracht hulde aan de nagedachtenis van mevrouw van Berkel en sprak en sprak zijn erkentelijkheid uit voor dit bewijs van belangstelling in het lot der armen en voor de waardige uitoefening van de eredienst. 'De naam der brave, aan wie wij deze voorregten te danken hebben, zal onder ons voortdurend in zegenend aandenken blijven.' Het kerkbestuur constateert, dat de geest van belangstelling en liefde voor de kerk nog niet was geweken. Tegelijkertijd sprak het de wens uit, dat het voorbeeld van de legatrice zou worden gevolgd, opdat alzoo onze kerkelijke fondsen gedenktekenen blijven van godsdienstige zin en christelijke weldadigheid.'

De opdracht om het avondmaalsstel te maken werd gegund aan de zilversmeden J. Lang en C. Koops in Rotterdam. Het bestaat uit een grote (41 x 34,5 cm) en een kleine schotel (26,5 x 22,5 cm), een kan

(hoogte 34,5 cm) en een offerbus (hoogte 21 cm). De doopvont heeft een deksel bekroond met een vogel (pelikaan?). Alle voorwerpen dragen dezelfde schenkingsinscriptie: 'Aan de Hervormde kerk te Ameide van wijle Vrouwe T.P. van Berkel, geb. de Jongh. 20 april 1851' en dezelfde merken: meestertekenen van J. Lang en C. Koops, zijnde een lopende leeuw en een Minerva-kop en de jaarletter R= 1851. Alleen de kan heeft als extra merk een zwaardje. De schotels zijn zonder ornament uitgevoerd, maar hebben een geprofileerde accoladevormige rand. De overige stukken hebben als enige versiering knorren² en profielen.

Op zondag 29 januari 1984 werd voor de aanvang van de dienst de doopvont uit de consistoriekamer ontvreemd. Gelukkig had Gerrit van der Ham een

foto van de doopvont gemaakt. Op de agenda van de vergadering van kerkvoogden en notabelen in oktober 1987 staat de offerte van de zilversmid Van Nouhuys te Schoonhoven. De vergadering gaat akkoord met de somma van f 18.500 ter vervaardiging van een replica.

De doopvont.

¹ Het hoogheemraadschap 'Zuid-IJsseldijk en de IJsselkade' werd op 1 januari 1861 opgeheven.

² Knorren zijn gedreven bulten.

Begin van de Reformatie in Ameide en Tienhoven

(Enige aanvullingen)

Gijsbert Hamoen

Nu de acta van de classis Gorinchem zijn uitgegeven en door een uitstekende index goed toegankelijk geworden zijn, is het mogelijk nog enige aanvullingen te geven op mijn reeks artikelen over het Begin van de Reformatie in Ameide en Tienhoven.¹

Petrus Jacobi (1596 – 1601)

Over hem, de vierde predikant van Ameide en Tienhoven, sprak ik het vermoeden uit dat hij wel eens de zelfde zou kunnen zijn als de uit de classis Tiel afkomstige Petrus Jacobi, die in de Provinciale Acta van Gelderland genoemd wordt.²

Dat wordt bevestigd door een opmerking in de classische acta van de vergadering gehouden op maandag 19 augustus 1596 te Gorinchem. Jacobi moet zijn demissie tonen, het bewijs dat hij wettelijk is vertrokken uit de classis Tiel. De beroepsbrief naar Ameide ontbreekt nog. Hij belooft die de volgende vergadering mee te brengen. Zo wordt hij tot lid van de classis aangenomen.³

In de vergadering van april 1597 vraagt hij de hulp van de broeders tot verkrijging van zijn traktement, en indien mogelijk, de vermeerdering er van.⁴

Een ander overal voorkomend probleem is het houden van lijkpredikaties. Hoewel de synode die verbiedt, blijken ze onuitroeibaar te zijn. Zelfs de als zeer rechtzinnig bekend staande predikant van Heusden, Ds. Gisbertus Voetius, wordt in 1612 nog vermaand omdat hij lijkpredikaties houdt. Jacobi kan in Ameide de bevolking ook niet van dit gebruik afbrengen. In 1599 krijgt hij een kopie van de synodale resolutie over de begrafenisgebruiken, *met een vermaenbrief aen den kerckenraet ter Ameijda, ofte mondelijcke vermaeninge aen dieselve door die visitateuren* (kerkelijke visitatoren, die de gemeenten bezoeken), *om 't beste daerin te willen doen.*⁵

Ds. Gisbertus Voetius.

Of het veel geholpen heeft is te betwijfelen. In 1620 vraagt de Heer van Brederode in Vianen aan Ds. Luderus Vogelsang, predikant in Ameide van 1605 – 1608 en van daar vertrokken naar Vianen, een lijkpredikatie te houden ter nagedachtenis aan zijn broer Walraven IV. Hij wordt er in vrijgelaten, zonder dat dit betekent dat ook de andere broeders dat in hun gemeente mogen doen. Het argument is dat het een bijzondere lijkpredikatie is, die op de gewone preekdag gehouden zal worden. Het lijkt me dat het verzoek van de Heer van Vianen nauwelijks geweigerd had kunnen worden!⁶

De geldelijke zorgen blijven voor Ds. Jacobi. In 1600 vraagt hij verplaatst te mogen worden wegens zijn *sobere conditie*. Men beveelt hem aan voor Oosterwijk, dat op dat moment vacant is. Maar daar wil men Nicolaus Petri (van Houweningen) beroepen. Ds. Jacobi blijft in Ameide.⁷

Ds. Jacobi moet voor 1 mei 1601 overleden zijn, want dan komt de zaak van zijn weduwe ter sprake. Nu

1 Classische Acta 1573 – 1620, VIII Classis Gorinchem, 1579 – 1620, bewerkt door Dr. A. J. Verschoor, Den Haag 2008, RGP Kleine serie 108. (RGP 108). Nieuwsblad Historische Vereniging Ameide en Tienhoven, 18° Jrg. Nr. 1 en 4 (2007) en 19° Jrg. Nr. 2 en 3 (2008).

2 Reitsma en van Veen, Provinciale Acta van Gelderland. IV 36.

3 RGP 108, 100.

4 RGP 108, 107.

5 RGP 108, 133 – 134.

6 RGP 108, 477 – 478.

7 RGP 108, 136 – 138.

blijkt waar hij vandaan is gekomen: *De saecke van de weduwe Petri Jacobi, in syn leven predicant tot Tricht in de graefschappe van Beuren (Buren)*. Men wil bij de graaf van Hohenloo aandringen op de uitbetaling van het jaarlijks onderhoud voor de weduwe. Hij heet ook Meester Pieter van Tricht. In 1604 verschijnt zijn weduwe weer in de classicale vergadering om een jaarlijkse bijdrage te vragen. Zij heet nu *de weduwe van Peter Jacobssoon, eertyts praedicant tot Burenmal-sen*.

NH Kerk Buurmalsen.

Haar verzoek wordt dat zelfde jaar herhaald en nu heet zij de predikantsweduwe in Ameide. Ze ontvangt 12 gulden uit de classicale beurs, in 1605 ontvangt zij nog eens zes gulden.⁸

Het lijkt me waarschijnlijk dat Petrus Jacobi, of wel Pieter Jacobssoon, schoolmeester en predikant geweest is in Tricht, en wellicht in combinatie met Tricht, predikant in Buurmalsen, classis Buren. Misschien stond hij ook in ook in Ingen, classis Tiel. De moeilijkheid is dat de predikantenlijsten voor dit gebied pas in 1615 beginnen.

Ds. Cornelis Jansz. Cothenius (1601 – 1604)

Over hem vond ik nog twee data, die zekerheid geven over zijn verblijf in Ameide. In de eerste plaats is hij in mei 1601 daadwerkelijk predikant in Ameide, gezien het feit dat hij in een commissie zit, die de proefpreek van Jan Heyndrickxoon, de schoolmeester van Leksmond, moet beoordelen.⁹

Vervolgens staat vast dat hij als predikant van Ameide is overleden. Op maandag 10 oktober 1605, verschijnen de burgemeester en de ouderling van de gemeente Ameide om Ds. Vogelsang te beroepen, *alsoo de gemeynte aldaer nu eenen tydlanck sonder bedeynynghe is geweest door het affsterven des vorigen predycants saliger*.

Ds. Vogelsang wordt als lid van de classis aangenomen.¹⁰

Ds. Edzardus Frederici Auricanus (1609 – 1660)

Over deze predikant, die de gemeente de avondmaalsbekers schonk, is ook nog iets te meer vertellen. Het beroep op hem is verwoord door Ds. Vogelsang

8 RGP 108, 142, 145, 152, 167, 171, 177.

9 RGP 108, 143.

10 RGP 108, 183.

op dinsdag 17 november 1609 in de classicale vergadering, die te Gorinchem gehouden wordt. Het is uitgebracht door de heer van Brederode. De broeders zien de getuigenissen over hem, waaronder de mededeling dat hij *cum laude* geslaagd is in het openbare examen van de classis Franeker en de gedeputeerden van de universiteit.

Zijn voorstel preek gaat over Efeze 2: 8 en 9: *Want uit genade zijt gij zalig geworden door het geloof, en dat niet uit u, het is Gods gave. Niet uit de werken, opdat niemand roeme*. De tekstkeuze, hem door de classis opgedragen, is een kerntekst in de discussie met de Remonstranten! Hij houdt zijn preek en alles geschiedt *met een sonderlynghe vernougen* der broeders.¹¹

De bevestiging in Ameide geschied door Ds. Johannes Andelius, *met oplegginghe der handen naer apostolischen gebruick*, op 2 mei 1610 (nieuwe stijl).¹²

Tot slot nog een interessante aanvulling op het feit dat hij op 24 september 1618 namens de classis Gorinchem wordt afgevaardigd naar de Provinciale Synode van Zuid-Holland, gehouden van 8 oktober tot 6 november in Delft.¹³

Die afvaardiging in het belang van de kerk duurt langer dan voorzien, met als gevolg dat hij in Ameide absent is. Daarom moeten er maatregelen tot vervanging in de kerkdiensten worden genomen.

In de classicale vergadering, op 17 en 18 december 1618 lezen we: *Is by D. Edzardum Auricanum versocht, dat, overmits zyne langduyrige absentie in den dienst der kercken, zyne gemeynte (die daerover verdrietich wort) ordinarie(naar gewoonte) mochte worden bedient, waertoe gecommitteert zyne stilo verteri (oude stijl) : den 20en decembris Joannes a Porta, den 25en dito, Kerstmis, Christianus a Porta, den 27en dito Hugo Alysius, den 3en januarii Jacobus Bellardus, den 10e dito Rutgerus Clock*.¹⁴

Christianus a Porta, of Christianus van der Porte, staat als predikant in Hoornaar, daarvoor in Nieuwland en Hoogblokland.

Zijn zoon Johannes, geboren in Gorinchem in 1594, is proponent en wordt in 1619 predikant in Gellicum en Rumpt. Hugo Adriani Aloysius is predikant in Hardinxveld en Giessendam, Jacobus Bellardus in Everdingen en Zijderveld.

Ds. Rutgerus Clock, de laatste in de rij vervangers, is predikant in Hei- en Boeicop.

NH Kerk Hoornaar.

11 RGP 108, 246, 248.

12 RGP 108, 251.

13 RGP 108, 413. Zie Nieuwsblad Hist. Ver. Ameide en Tienhoven, Jrg. 18, nr 1. (2007).

14 RGP 108, 417.

De Van Brederodes en het kerkelijk gezag

Jack Laroo

Louis Bouwmeester (1842-1925) als Robbeknol in
De Spaansche Brabander

G. A. Brederoods
Spaanschen Brabander
IEROLIMO.
Ghespeelt op de eerste Duytsche
ACADEMIE.

TAMSTELREDAM,
Doo; Cornelis Lodowijcks; vander Blaffen/Boeck,
verkooper; in d' Italiaensche Wydel; 1618.

Robknol 'k gheef ou verlof: ik moe nou dootelijk voort;
Leeft eerlijck by de liens en doet ghelijck en jonghman
behoort.

Goot by de buurwijs, hoorde, en ofse weer quamen
maanen,
Seght datte kick ben verrayst no Kuylenburgh en Vyanen.

Dit zijn de laatste woorden -in Antwerps dialect- van Jerolimo Rodrigo, de hoofdfiguur uit de "Spaansche Brabander" tot zijn knechtje Robbeknol, vlak voordat hij voor zijn Amsterdamse schuldeisers de benen neemt. "Als ze weer om geld komen zeuren, zeg dan maar dat ik naar Culemborg en Vianen ben vertrokken". Deze klucht van Gerbrandt Adriaensz Bredero (geen familie) speelt zich af in Amsterdam tussen 1570 en 1600, een tijd dat de adellijke Van Brederodes heer en meester van het land van Vianen waren. Het smoesje van Jerolimo was niet zomaar een verzinsel. Z'n vermeende bestemming verwijst o.a. naar de uitzonderlijke positie die Vianen in die tijd had. Het was een vrijstad en daar golden andere wetten. Bankroetiers waren er welkom.

"Ameide en Vianen hebben hare eigene handvesten en regten gehad, welke met eenen Latijnschen commentarius zijn uitgegeven, te Utrecht, in 1686, door Mr. Johan Andries Van Der Meulen. Deze handvesten zijn van Walraven Van Brederode, Vrijheer tot Vianen en Heer van der Ameyde en anderen uit het geslacht der Brederodes, van 1615, 1639, 1680 en 1684". "Die handveste van der Ameyden" is zelfs van het jaar 1493. Jerolimo had net zo goed onze woonplaats als bestemming kunnen opgeven.

Vianen, afgescheiden van de Utrechtse parochie Gasperden (= Hagestein), heeft al voor 1300 dezelfde heren als Lexmond. De veranderingen in de loop van de Lek maken hier de verhoudingen nog gecompliceerder: tot in de achttiende eeuw heeft Lexmond een enclave in de uiterwaarden van Jaarsveld. Door huwelijkspolitiek worden Ameide en Tienhoven verworven. Sinds 1418 heersen hier de heren van Brederode, moeilijke mannen voor het hoger gezag. Ze beweerden in de zestiende eeuw in Vianen slechts God in de hemel boven zich te hebben en eigenlijk de rechtmatige erfgenamen van het Hollandse gravenhuis te zijn.²

Dat de Van Brederodes zich ook door kerkelijke instanties niets lieten zeggen, ligt in deze lijn. De oprukkende reformatie zal aan die onverzettelijke houding zeker hebben bijgedragen.

1 A.J. van der Aa: Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, Gorinchem 1839.

2 Drs. J.L. van der Gouw: Korte geschiedenis van de grenzen van de provincie Zuid-Holland. (users.bart.nl/~leenders/gemhist/gouw/gouw0.html)

Pieter Jansz. Saenredam. *De Mariaplaats met de Mariakerk in Utrecht. 1663. Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen*

Vianen met de Grote Kerk en stadswal.

Op 19 augustus van het jaar 1562 visiteerde Guichardus Schuringh de, toen nog katholieke, kerkelijke gemeente van Ameide. Hij was datzelfde jaar de nieuwe proost van het Kapittel van St. Marie in Utrecht geworden³ en hij begon enthousiast te werken aan taken die waren blijven liggen. Zijn kapittel had, verspreid over een groot gebied, stukken land in bezit tot in Zeeland toe⁴, waarover tiendrechten verschuldigd waren. Het kerkgebied van Ameide was zo'n eigendom en het was al jaren geleden dat daar een visitatie had plaatsgevonden. De hoogste tijd dus voor een bezoek en voor de inning van de verschuldigde bedragen.

Van zijn bevindingen hield Guichardus een nauwkeurig verslag⁵ bij. Hij voegde zijn ervaringen toe aan de stand van zaken, zoals een van zijn voorgangers, Joannes Slachhech, die had achtergelaten. Uit het weerbarstige kerklatijn van die tijd komen we het volgende te weten.

“KERSPEL⁶ VAN AMEIDE. In het jaar van onze Heer 1526.

De echte pastoor, de heer Arnoldus Block, werd vertegenwoordigd door de heer van Brederode, gezegd Walraven. Hij betaalde voor liefdadige doeleinden twee Rijns-Hollandse guldens. Zo hebben ze stug⁷ aan de toezichthouder niet de visitatiebelasting betaald. Zo heeft gezegde kerkgemeente een vastgestelde aanslag van 33 oude schilden⁸ [...]”

3 H.V.R.: Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom, Leiden 1719.

4 E.N. Palmboom, Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit, Hilversum.

5 F.A.L. van Rappard en S. Muller Fz.: Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw, Amsterdam 1911.

6 Kerspel (ook: *karspel*, *kerspil*, *carspel* of *carspil*) is de Middelnederlandse benaming voor een kerkgemeente of parochie. Het kerspel maakte als territorium van een parochie of kerkelijke gemeente van oudsher deel uit van de kerkelijke organisatie van een bisdom. De grenzen dateerden veelal uit de 11e of 12e eeuw. Door bevolkingsgroei en ontginning van woeste gronden of door splitsing werden deze grenzen gewijzigd. (Bron: Wikipedia)

7 Dit is een schoolvoorbeeld van de moeilijkheid bij het vertalen van kerklatijn. Fabrice (bijwoord) betekent: ijverig, nijver, vlijtig. In het gebruikte zinsverband denkt men eerder aan betekenis die de richting opgaat van 'volhardend'. Maar de vertaling: 'Ze hebben geweigerd de kerkbelasting te betalen' is te vrij.

8 33 Schilden staat gelijk aan 100 Rijnse gulden. Over de waarde: in een Rijnse gulden gingen 36 z.g. kromstaarten. Een arbeider verdiende 4 kromstaarten per dag.

(Die Walraven! Wel de betaling van de tiendrechten blokkeren, maar niet te beroerd om bij te dragen aan de armenkas. JL)

“Dit kerspel heb ik, Guichard Schuringh, bezocht op 19 augustus 1562, maar de pastoor was naar Schoonhoven vertrokken. Vervolgens vertelde men dat de heer Walter de echte pastoor was en dat de curie een waarde had van 100 gulden. Er zijn ongeveer 350 communicanten.

Men vertelde dat de visitatiebelasting was opgebracht, maar die niet durfde te betalen⁹ uit vrees in ernstige ongenade te vallen bij de heer Van Brederode en zijn drossaart Rudolf Grouwert. Het was hun namelijk verboden deze of een andere visitatie in naam te voldoen [...].”

Was Walraven II in 1526 nog de zelfverklaarde vertegenwoordiger van de echte pastoor, Hendrik I, de 12^e heer van Brederode, liet in 1562

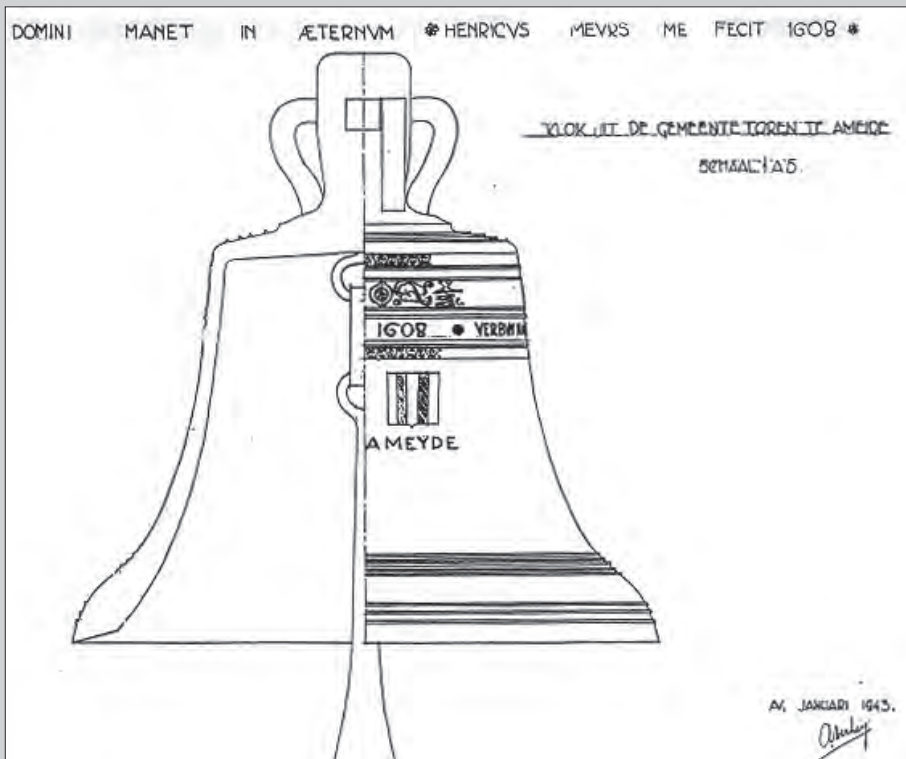
Hendrik van Brederode (1531-1568).

zijn zaken door zijn drossaart Rudolf Grouwert opknappen. Die hoefde door alleen maar te dreigen zelfs niet aanwezig te zijn! Rudolf was niet zo'n frisse jongen. Eerder in hetzelfde verslag lezen we, dat hij in Tienhoven kerkelijke opbrengsten en tienden verkocht had¹⁰.

9 Dit wordt bevestigd door C. Hoek, Repertorium op de lenen van de proostdij van Sint Marie te Utrecht, gelegen in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden 1219-1698. Daar lezen we: -1525: Walraven, heer van Brederode, Vyanden, burggraaf van Utrecht, heer van Ameyde, met ledige hand, hulde (=vertegenwoordigd) door zijn dross Gelys van Kronenborgh. 3-12-1562: Heer Henrick, heer van Brederode, Vianen etc. Met ledige hand, die op 25-11-1562 hiertoe zijn raden Johan van Deyst en Willem Dircz van Zonnenbergh machtigt.

10 [...] nam Rodolphus Grouwert, drossatus in Ameyde, percipiebat fructus plerosque et locaret sibi terras et vendet decimas.

De klok van de Hervormde kerk in Ameide

Dit artikel is gebaseerd op een artikel van Paul Will dat verschenen is in het eerste nummer van de jaargang 1995.

Herman Beckmann

In 1943 vreesde men dat de klok van de Nederlands Hervormde kerk gevorderd zou worden door de Duitsers. De Gemeente Ameide heeft toen Anton Verhey gevraagd een tekening van deze klok en die van Tienhoven¹ te maken.

De klok werd inderdaad gevorderd op 29 januari 1943². De middenstijl van het galmgat in de kerktoeren werd weggehakt en de trawanten van de Heerlense NSB-aannemer Meulenberg kieperden de klok de toren uit (zie foto's op bladzijde 21). Volgens Dr. Vroon had men naast de toren mest gestort om de val van de klok te breken. De klok werd naar Spijk (bij Gorinchem) gebracht en opgeslagen bij de N.V. Houtzagerij en Schaverij v/h de Later & Co. In februari 1945 werden de klokken uit Spijk per binnenvaartschip overgebracht naar het terrein van de Groningse Gemeentewerken aan de Wilhelminakade. Ze werden met behulp van een hijskraan uit het ruim getakeld. Enige dagen na de lossing moesten de klokken weer worden ingeladen om in Duitsland te worden omgesmolten. Door een juist opgetreden langdurig defect aan de hijskraan, dat pas twee dagen na de bevrijding, 18 april 1945, weer was hersteld, kon deze actie worden belet. De klok werd eind 1945

1 Zie in dit verband het artikel *De luidklok van Tienhoven komt uit Vlissingen* geschreven door Teus den Breejen, in nummer 1, 2005 en het artikel *De klokken en het torenuurwerk van de Sint Nicolaaskerk te Tienhoven* geschreven door Herman Beckmann, in nummer 4, 2004.

2 Gebaseerd op gegevens uit het boek *Klokkenvordering 1942-1943* geschreven door H.J. van Nieuwenhoven, Zeist, 1996.

weer op zijn plaats gehangen en zou voor het eerst worden gebruikt om het nieuwe jaar 1946 in te luiden. Het werd twaalf uur en heel Ameide hoorde de eerste slag! En daar bleef het bij! De klok had bij de eerste slag de klepel verloren en zo moest Ameide zonder klokgelui het nieuwe jaar begroeten³.

De klok is in 1608 gegoten door de Utrechtse klokkengieter Hendrik Aeltsz. van Meurs. Hij kwam uit een oud klokkengietersgeslacht: zijn vader was de klokkengieter Aelt Jansz. van Meurs en zijn moeder de dochter van de beroemde 'clocgieter' Hendrik van der Borch.

Hendrik werd op 30 augustus 1600 benoemd als stadsklokken- en geschutgieter van Utrecht. Op 15 november van dat zelfde jaar kreeg hij het Utrechtse burgerrecht. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat Hendrik van Meurs getrouwd is geweest⁴.

Van Hendrik van Meurs zijn ongeveer vijf en veertig luidklokken bekend, een volledige beiaard en zes speelklokken als uitbreiding van een bestaand spel, n.l. het carillon dat in de Utrechtse Domtoren hangt. Klokken van hem vindt men tussen 1600 en 1624. Hendrik was de stichter van de gieterij in de 'Lollestraat' (=Nobeldwarsstraat) in Utrecht. In zijn

3 Artikel uit *De Partisaan* van 5 januari 1946. Zie het hoofdstuk over de torenherbouw.

4 D. van den Heul, *Klokkenkunst te Utrecht tot 1700*, Utrecht, 1982.

boekje *Lijst van Nederlandsche Klokken-gieters met enkele bijzonderheden* uit 1925 schrijft M.A. Brandts Buys dat er nog twee klokken uit de jaren 1631 en 1641 bekend zijn. Dit is vreemd omdat Hendrik van Meurs in 1624 is overleden. Zijn neef Aelt Jansz. (II) van Meurs volgde hem in dat jaar op. Aelt Jansz. werd ook tot stadsklokken- en geschutgieter van Utrecht benoemd.

De oom van Hendrik van Meurs was de Utrechtse klokkengieter Thomas Both, die in 1588 de klok heeft gegoten die thans in Tienhoven hangt. Deze klok maakte samen met 16 andere klokken deel uit van het carillon van de Sint Jacobskerk in Vlissingen. Dit carillon functioneerde tot 23 juli 1768, waarna het werd verkocht.

De Ameidese klok weegt 1102 kilogram, heeft een diameter van 123,9 centimeter en draagt het opschrift: VERBVM DOMINI MANET IN AETERNVM HENRICUS MEVRS ME FECIT 1608. De vertaling van dit opschrift is als volgt: GODS WOORD BLIJFT TOT IN DE EEUWIGHEID HENRICUS MEURS MAAKT MIJ IN 1608. Op de flank van de klok staat het wapen van Ameide (een paal, aan beide zijden vergezeld van een staak). Onder het wapen staat Ameyde.

Drs. C.N.Fehrmann zegt over de versiering op de klokken van Hendrik Aeltz. van Meurs in zijn boek *De Utrechtse klokgieters en hun verwanten* het volgende: 'De ornamentband rond de bovenflank van de klokken van Hendrik Aeltz. van Meurs wordt meestal afgesloten door een sierrandje aan boven- en onderzijde met afwisselend grote en kleine palmetten⁵ of fleurons⁶, dan wel met een randje van kleine acanthusbladen⁷.

Binnen deze afsluiting bevindt zich als regel nog boven de letterband een fries met blad-ornament⁷.

5 Palmetten, enkelvoud: "palmet", zijn ornamenten in de vorm van gestileerde palmladeren. Het Franse woord "palmet" betekent "kleine palm" en is afgeleid van het Latijnse woord "palma" dat ook vlakke hand betekent. Radiaal aangebrachte bladeren van bepaalde palmbomen vormen immers de vorm van een hand. (Bron: Wikipedia)

6 Fleurons zijn kleine decoratieve bloemachtige elementen; een term losjes gebruikt ter verwijzing naar architectuur en meubilair en meer specifiek naar letterornamenten die door drukkers worden gebruikt.

7 De acanthus is een doornachtige plant (berenklauw) met krullend blad. De grote, sierlijk krullende bladeren van de acanthus worden veel als versieringsmotief gebruikt.

De klok werd gevorderd op 29 januari 1943. De middenstijl van het galmgat in de kerktoeren werd weggehakt en de trawanten van de Heerlense NSB-aannemer Meulenberg kieperden de klok de toren uit.

Het Kerkgebouw voor de brand in 1953

Ten tijde van en vlak na de Reformatie ter plaatse, dat was midden jaren '80 der 16de eeuw, zijn de roomse elementen uit de kerk verdwenen. Van een beeldenstorm is niet echt sprake geweest, de ommekeer is in heel onze omgeving vrij geleidelijk gegaan. Zo moeten de twee biechthokjes, die zich rechts aan de torenzijde bevonden, verwijderd zijn en de preekstoel die daar links stond, naar de zuidzijde-midvoor verhuisd zijn. Immers in de protestantse prediking behoorde de bediening van het Woord een centrale plek te verkrijgen. Alles in de kerkdienst werd om dit zogenaamde 'sola scriptura' gerangschikt, wat met de nodige veranderingen eveneens opging voor de liturgie: de psalmen en gebeden klonken voortaan in de landstaal, zelfs de beide gehandhaafde sacramenten, Doop en Avondmaal, worden 'in het midden der gemeente' bediend. De eerste voorgangers op stoel, wie dat ook geweest mogen zijn, behoeften hun predikatie niet onder stoelen of banken te steken, noch ervoor te preken, die waren immers nog niet direct voorhanden. Geleidelijk aan zijn die aangeschaft en let wel: heel het nieuwe meubilair werd rondom en tot vlak voor de kansel geschaard. Wel was deze afgeschermd door de zogenaamde dooptuin, een bijzonder fenomeen van het reformatorische kerkinterieur.

Dit vierkant markeert met de kansel de centrale plaats van Schrift en verkondiging en bovendien het belang der beide ambten. Binnen deze omtuining vond tevens de doopplechtigheid plaats met links en rechts de banken voor resp. de ouderlingen en diakenen, weliswaar gewoonlijk niet de bediening van het heilig Avondmaal. Daar de overige ceremoniën waren afgeschaft, en dus de sacristie (= opberg- en kleedkamer voor de geestelijken) overbodig was geworden, is die uit het koor verdwenen, evenals het altaar. Het koor is van het schip der kerk gescheiden en weggestopt achter een houten wand en op den duur zelfs enigszins verworpen tot opslagruimte. Lange tijd heeft bijvoorbeeld de burgerlijke gemeente er rechten aan ontleend om er de brandspuit te plaatsen. In een jaarlijkse Rekening en Verantwoording van het Kerkefonds uit 1885 kwamen we o.a. bij de inkomsten tegen: *voor het bergen van de brandspuit in het koor der Kerk f 32,-*.

Later is er echter enige onenigheid ontstaan en hebben de kerkmeesters uiteindelijk de verblijfsvergunning ingetrokken, waarna het vehikel onder het Stadhuis is gestald, wat achteraf een betere oplossing bleek, omdat het geval vanaf die standplaats in geval van brand makkelijker kon uitrukken.

PS: Nu we 't toch over stalling hebben: is het algemeen bekend dat er ooit koeien onderdak gevonden hebben in onze kerk? Dat was tijdens de watersnoodramp van 1740, toen de Lekdijk tussen Ameide en Lexmond bezweek en een alles meesleurende water-vloed met donderend geraas de polder binnenstroomde. Na een etmaal stond heel de contrei blank en was het wat hoger gelegen Ameide een waar toevluchtsoord voor mens en beest geworden. Benaauwde bewoners uit buurdorpen, onder wie vele boeren, hadden ijlings met levende have en goed hier hun heil gezocht.

Met het gevolg dat bij gebrek aan voldoende onderdak het kerkgebouw, niet enkel het koor, dienst ging doen als een soort 'arke Noachs'. Uit nood is er toenmaals elders gekerkt, zelfs een tijdje op het Stadhuis.

We keren nog even terug naar de aankleding van de kerk, met name de mooie preekstoel, het doophek, de banken en ander interieur. Buiten kijf waren onze vrome voorvaders wars van opsmuk, zij hebben 'hun huis van het Woord' geschoond: beelden zijn geruimd en andere afbeeldsels zoals schilderijen op de zuidmuur en de pilaren zijn in 1760 onder de witkalk gesmeerd. Evenwel kregen de wat kale protestantse kerkin-térieurs in ruil ervoor weer iets van opsieringen. De ouderen kennen nog wel het bord waarop de Tien Geboden waren geschilderd. Dit was in 1761 door J. Beukers tegen de westmuur aangebracht en in 1903 gerestaureerd. Aan diezelfde wand prijkte boven de toreendeur een uurwerk in gesneden omlijsting, stammende uit 1768.

Ja maar, hoor je onze vrome kerkmeesteren al prut-telen tegen ingebrachte bezwaren, de geboden alle tien waren geen versierselen, maar ter lezing- voor-zover je die kunst machtig was - en ter lering en om ze ter harte te nemen, terwijl die klok heen wees naar 'de tijd uitkopende'. Offe... pleitten zij toch voor enig decorum? Gepaste opschik en schoonheid misstond toch niet in zo'n monumentaal gebouw?

De ouderen onder ons weten vast nog van die koperen bolkronen, de armluchters tegen de zuidmuur en hoe dat doophek uit den jare 1760 kunstig bewerkt was met daarop een houten lezenaar.

Zijn in vroeger eeuwen niet aan beeldsnijders opdrachten verstrekt om ook de zogenaamde 'regeringsbanken' van fraaie ornamenten te voorzien? De ene, die van 1650, was bestemd voor hoogwaardigheidsbekleders, zoals h.h. hoogheemraden, terwijl tegen het schot naar het koor een stel fraai besneden eiken heerenbanken met zes koperen blakers erop was aangebracht.

Deze zetel was oorspronkelijk bestemd voor de Bredederodes en hun gemalinnen. Mocht zo'n echtpaar een weekend op Herlaer vertoeven, dan kon dit hoge bezoek letterlijk en breeduit op deze erezetel tronen.

Al dit kostbaars heeft onze kerk gesierd tot het tweede rampjaar 1953 er de oorzaak van was dat men hun standplaats niet meer kent en vindt. Dit voert ons als climax wederom letterlijk tot de twee hoogtepunten die onze kerk ooit rijk is geweest, namelijk het orgel en het grafmonument. Wat het eerste betreft: na de Hervorming vond een goegemeente voorshands zo'n orgel iets wat teveel aan Rome deed denken en zong men de psalmen in de diens *a capella* onder leiding van de schoolmeester-voorzanger. Pas langzamerhand zijn in de Protestantse kerken orgels in zwang gekomen. Eeuwenlang werd zo'n instrument als versiering beschouwd, iets wat afleidde van het Woord

Interieur van de kerk vóór 1953.

en niet als onderstreping ervan. Vandaar dat eerst een eeuw voor de brand Ameide's kerkvaders meenden uit de brand te zijn door voortaan de gemeentezang instrumentaal te laten ondersteunen. Men koos anno 1851 voor een Bätz - Witte orgel, het was een fraai instrument en daarbij vrijwel zeker het eerste kerkorgel in de Alblasserwaard. Het sloot de gehele oostzijde van het middenschip af met zijn pijpen en pijpjes. Het bijna 'tweelingzusje' leeft nog en u kunt het horen en bewonderen in de Hervormde kerk van Buren.

Wat ook jammerlijk verloren is gegaan, is het grootse praalgraf in de kooruimte. Dit monument dat de oostgevel sierde, was een marmeren tombe met houten epitaaf van heer Jan Wijnand Ram, wiens verre voorvader omstreeks 1360 *nae Goods* geboort toestemming had gegeven tot het bouwen van deze kerk. De beeldhouwer Van Campen had deze opdracht gekregen, toen deze nazaat nog in leven was: hij werd tot zijn vaders vergaderd A.D. 1789.

Namen van overige hoogwaardigheidsbekleders o.a. van predikanten hier overleden, waren te lezen op de talrijke grafzerken. Ja ook dat was verleden tijd, het merendeel van deze gedachtenisstenen lag verborgen onder de vlonders, die aangebracht waren, toen banken en stoelen vaste grond onder hun voetstukken, resp. poten, eisten.

Wat er na de brand van terechtgekomen is, kunt u lezen in het hoofdstuk van dr. Abraham Vroon. Daarin betreurt deze de wijze waarop met deze 'struikelblokken' is omgegaan en leest hij 'kapittelsge-wijs' alsnog de mannenbroeders van destijds de les. Het bestek verbiedt ons verder uit te weiden over hoe het was en wat ervan geworden is, zoals verdere waardevolle zaken als oude bijbels, lichtkronen en -armen aan de muren.

Ook voorwerpen van mindere waarde, maar zeer curieuze, zoals de collectehengelstokken, de hoge ronde kachel en de stoven.....

Stralend middelpunt

Dit artikel verscheen eerder in
het tijdschrift Monumentaal,
aflevering 1/2011.

Met dank aan Gert te Lintelo.

Roel van Gils

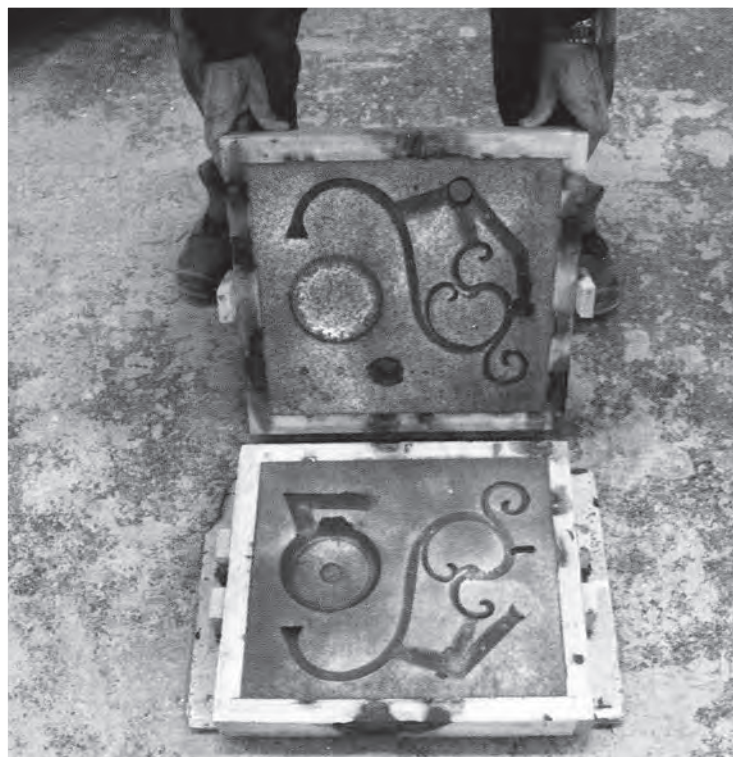
Al eeuwenlang worden kerken, woningen, kastelen en paleizen verlicht door koperen kroonluchters en wandkandelaars. Brink en Van Keulen fabriceert en restaureert tot op de dag van vandaag met behulp van technieken uit de 17de eeuw de meest bijzondere exemplaren. Sabine Brink en haar collega's houden op deze manier fier het Nederlands Cultureel Erfgoed van het gieten van Vlaams Nederlands koperen kroonluchters in stand.

Sabine Brink van Brink en Van Keulen vertelt dat haar opa samen met een kennis (Van Keulen) in Haarlem een gieterij startte om een boterham te verdienen, maar ook om het ambacht van Vlaams Nederlandse kroonluchter gieten in stand te houden. Dit eeuwenoude ambacht wordt nog maar door een enkeling beheerst. Na een moeilijke periode waarin een teloorgang dreigde, is Brink en Van Keulen dankzij interventie van een enthousiaste nieuwe partner verhuisd van Haarlem naar Amsterdam (Sloterdijk).

Het nieuwe Brink en Van Keulen heeft zich tot doel gesteld het ambacht te beschermen door onder meer de productiemethoden vast te leggen, de kennis over te dragen door jongeren op te leiden in het productieproces en door het ondersteunen van kunsthistorisch onderzoek naar de geschiedenis van de koperen kroonluchter in al haar facetten. Dat laatste zal over enige tijd ongetwijfeld voor belangstellenden op schrift verkrijgbaar zijn.

Pracht en praal

De kroonluchter werd aanvankelijk, in de middeleeuwen, vooral als verlichtingsornament in kerken toegepast. In de 17de eeuw gebruikte de gegoede burgerij ook steeds vaker kroonluchters om haar woningen te verlichten. Niet alleen vanwege de pracht en praal, maar vooral uit functioneel oogpunt; zo'n verlichtingselement brengt nu eenmaal licht in de duisternis. Door de eeuwen heen is de kroonluchter technisch geëvolueerd. Zo fabriceert Brink en Van Keulen al jaren kronen met elektrische kaarsen, tegenwoordig zelfs met halogeen of led-lampen. De authentieke kroonluchter voor waskaarsen is bij velen echter nog steeds favoriet. Volgens Sabine Brink zijn er nog antieke exemplaren verkrijgbaar, maar deze zijn zeldzaam en duur. Daarom worden de 17de eeuwse modellen nog steeds op oude wijze volgens oude technieken nagemaakt. Aanschaf van een dergelijke kroonluchter is een goede investering, het is geen vluchtig bezit maar heeft een blijvende waarde. Sabine Brink laat een model zien met de naam Canneman. De naam is een eerbetoon aan een voormalig hoofdarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die ook zeer begaan was met het behoud van de oud Hollandse kroonluchter. Canneman zorgde ervoor dat een origineel 17de eeuws exemplaar, een kroon met twee etages, achttien kaarsarmen en een gewicht van zo'n 150 kilogram bij Brink en Van Keulen kon worden nagemaakt. We spreken nu overigens over dertig, misschien wel veertig jaar geleden. Een ander type draagt de naam 'Rijksmuseum'. Het is een getrouwe kopie van een kroon van het Rijksmuseum in Amsterdam. Voor het maken van kopieën wordt een antiek exemplaar volledig gedemonteerd en wordt van elk onderdeel een

Recht boven: 'Broodjes messing' zijn het basis materiaal voor de fabricage van gegoten kroonluchters.

Midden: In kleiachtig zand wordt een mal gedrukt. De aldus ontstane vorm is de basis voor een element van een kroonluchter.

Onder: Wanneer de messinglegering in de gietvorm wordt gegoten, heeft het materiaal een temperatuur van zo'n 1.300 graden Celsius.

Links boven: Losse elementen na behandeling, die is bekroond met een polijstkuur. Daar naast: Sabine van Brink en Van Keulen zet een traditie voort die door haar opa is begonnen. Rechts: Het gamma van Brink en Van Keulen omvat ongeveer honderd modellen. Restauratie van oude kronen is ook mogelijk.

mal gemaakt. Brink en Van Keulen maakt daarnaast vele andere modellen kroonluchters, variërend in grootte van 37 tot 230 cm diameter. De grootste wegen meer dan 250 kilogram. Met deze grote, maar ook kleinere traditionele 17de eeuwse kroonluchters heeft Brink en Van Keulen de afgelopen zestig jaar wereldwijd naam en faam verworven. In honderden woningen, kerken, kastelen en paleizen vormen zij een stralend middelpunt.

Broodjes goud

De grondstof voor de uiteindelijke kroonluchter zijn de 'broodjes messing', die qua vorm vergelijkbaar zijn met goudstaven. In werkelijkheid gaat het qua samenstelling echter om een legering van 65 procent koper en 35 procent zink. Het zink is nodig omdat puur koper te zacht is. De broodjes geelkoper, ook wel messing genoemd, worden gesmolten in een kleine oven bij een temperatuur van zo'n 1.300 graden Celsius. Tussentijds wordt er in zogeheten kasten op de doorgaans ijzeren mallen één-voor-één Brusselse aarde gestampt. Dit vettige, kleiachtige zand neemt dan de vorm van de mal aan, waarna de mal uitgenomen kan worden. Zodra de geelkoperbrood-

jes zijn gesmolten, wordt met een gietlepel het vloeibare mengsel in de holle ruimte gegoten en neemt het de vorm aan van de mal. De kast met Brusselse aarde wordt verwijderd en na het stolproces is binnen tien minuten het ruwe product klaar. Let wel, dan heb je nog maar één onderdeel van de uiteindelijke kroonluchter. Alle andere onderdelen zoals de armen, de bal, de tussenstukken, de vetvangsers en de kaarshouders worden op dezelfde manier apart gegoten en bewerkt.

Dode band

De bewerking van het gegoten stuk bestaat uit het afbramen op een slijpsteen of, in geval van de armen, met een slijphuls. Na het afbramen wordt het oppervlak van de verschillende onderdelen op een slijpband volledig vlak en glad gemaakt. Dit gebeurt in zo'n zeven tot acht stappen, waarbij de korrelgrootte van de band steeds afneemt. Op het laatste wordt zelfs met een 'dode' band geslepen (geen korrel). Een zeer nauwkeurig werkje. Na het slijpen worden de onderdelen gepolijst, om de glans te verkrijgen. In dit stadium kunnen er geen veranderingen meer aan de vorm worden aangebracht. De kroonluchters

werden zo ontworpen en geconstrueerd dat het licht in een ruimte goed verspreid kon worden. Denk aan de gespreide kroonarmen en de verschillende etages. Het glimmende geelkoper werkt als een spiegel, het weerkaatst het licht. 'Niets mooier,' zegt Sabine, 'dan een brandende kroonluchter met zijn verrassende lichtschitteringen.' Om dat geelkoper onder invloed van oppervlaktecorrosie op den duur zijn glans verliest, luidde 'poetsen en nog eens poetsen' vroeger het devies. Als dat niet gebeurde, kreeg de kroon een matdonkere kleur, wat men soms voor lief nam.' Bij Brink en Van Keulen wordt aan het eind van alle behandelingen een oppervlaktecoating aangebracht, waardoor de glans volgens Sabine makkelijk meer dan tien jaar behouden blijft.

Led-verlichting

Voor wie geïnteresseerd is in zo'n originele 17de eeuwse kroonluchter, maar het niet ziet zitten om iedere avond alle achttien kaarsen te ontsteken, heeft Brink en Van Keulen een oplossing. 'Alle kroonluchters die bij ons worden gefabriceerd, kunnen in een elektrische uitvoering worden geleverd. De huidige elektrische kaarsen zijn bijna niet van echt te onderscheiden.' Men dient er wel rekening mee te houden dat de bedrading buitenom loopt, een gegoten kroonluchter is immers massief. Bij halogeen of led-verlichting wordt de kroon als massa gebruikt en loopt er maar een heel dun draadje naar iedere kaars. Als de kroon eenmaal hangt, valt dat nauwelijks meer op. Brink en Van Keulen maakt ook kroonluchters met holle armen, bijna niet van gegoten exemplaren te onderscheiden. De elektrische bedrading loopt dan door de holtes. Toch gaat er volgens Sabine Brink niets boven een traditioneel gegoten kroonluchter. En eerlijk is eerlijk, vanuit historisch oogpunt heeft ze honderd procent gelijk.

Restauratie

Behalve het fabriceren van 17de eeuwse replica's, draait Brink en Van Keulen de hand niet om voor restauratie van oude kroonluchters. Sterker nog, de Inspectie Cultuurbezit schat het vakwerk van de onderneming zo hoog in dat zij voor monumentale kronen een behandeling door Brink en Van Keulen adviseren. Als een kroonluchter na verloop van tijd zijn fraaie glans heeft verloren, kan men bij Brink terecht voor een grondige reinigingsbeurt en eventueel een restauratie. 'Desgewenst demonteren we het exemplaar op locatie en transporteren de kroonluchter naar onze werkplaats, waar deze volledig wordt gedemonteerd. Indien een kroonluchter is beschadigd kunnen we deze herstellen. In het 'ergste' geval gaan we over tot het gieten van een nieuw onderdeel. Bij een onderhoudsbeurt worden de afzonderlijke delen opnieuw gepolijst en desgewenst van een beschermcoating voorzien. Bij elektrische kroonluchters worden dan ook de bedrading, fittingen en kaarshuizen vernieuwd, waarna de kroonluchter op locatie wordt

terugbezorgd en vervolgens weer letterlijk en figuurlijk straalt zoals dat is bedoeld.'

Het assortiment

Ronduit verbazingwekkend is het aantal modellen, wel zo'n honderd. Bij een grove indeling kom je om te beginnen bij getrouwe kopieën met twee etages, zoals de Vlaams Nederlandse typen Canneman, type Rijksmuseum en type Teyler. Van het type Rijksmuseum kan ook alleen de onder- of bovenetage als kroon geleverd worden. In totaal is er keuze uit negen verschillende modellen, elk in vele verschillende maatvoeringen, diameter bol, diameter kroonluchter, aantal kaarsarmen.

Het zijn stuk voor stuk typisch Hollandse producten uit de 17de eeuw, die Brink en Van Keulen wereldwijd verkoopt. Volgens Sabine zijn vooral de Vlaams Hollandse kronen in Nederland, Vlaanderen en Duitsland zeer gewild. In de belangrijkste kerken in Nederland hangen dan ook kroonluchters die door Brink en Van Keulen zijn gemaakt of gerestaureerd. Ook in oude monumentale panden, zoals in de oude stadscentra hangen veel koperen kroonluchters.

Wederopstanding

Bijna onvoorstelbaar dat de toekomst van Brink en Van Keulen twee jaar geleden aan een zijden draadje hing. Sabine's vader bereikte de pensioengerechtigde leeftijd en het in deze moderne tijd voortzetten van zo'n arbeidsintensief ambacht vergde het nodige kapitaal en management. Een enthousiaste investeerder diende zich aan en was bereid te participeren in het kader van 'wat hier gebeurt, is verreweg uniek voor Nederland en Europa, en mag zeker als ambacht niet verloren gaan.' Dankzij deze investeerder en de genomen maatregelen voor behoud van het prachtige ambacht ziet de toekomst voor Brink en Van Keulen er weer lumineus uit.

Zilveren roemers

Twee recentelijk ontdekte voorbeelden uit Ameide met het oudste Gorcumse stadsteken

Dit artikel werd in 2004 gepubliceerd in de *Stavelij*, het jaarboek van de Nederlandse Zilverclub.

[Afb. 2] Cornelis Knoop, Gorinchem, twee roemers, ca 1620, hoogte 12 cm, diameter liprand 10,1 cm, diameter voet 6,2 cm, 339 gr (samen), meesterteken: knoop, stadskeur Gorinchem, jaarletter: S (Eigendom Gemeente Zederik). De roemers werden geschonken door dominee Edzardus Auricanus en zijn echtgenote Elisabeth Goossensdr. aan de kerk van Ameide.

Drs. T.G.M. Graas¹

De tentoonstelling Gorcums zilver in 1992 ging vergezeld van een fraaie en goed gedocumenteerde catalogus, waarin voor de eerste keer een overzicht van het in die stad vervaardigde zilver werd gegeven².

¹ Drs. T.G.M. Graas (1951), kunsthistoricus, is werkzaam bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland. Hij publiceert geregeld op het gebied van kerkelijke kunst en kunstnijverheid, onder meer over koperen lezenaars, avondmaalszilver, Gorcums en Schoonhovens zilver.

² R.F. van Dijk, m.m.v. S.A.C. Begeer en T.G.M. Graas, *Gorcums zilver* (tent.cat. Museum 'Dit is in Bethlehem', Gorinchem), Gorinchem 1992

Alle bekende oude stukken, ook die waarvan de verblijfplaats niet meer bleek te achterhalen, zijn daarin beschreven of vermeld. Vele tot dan toe ongeïdentificeerde meestertekens konden dankzij uitgebreid archiefonderzoek aan de naam van een zilversmid worden gekoppeld.

Een belangrijke vondst was de ontdekking van twee oudere varianten van het Gorcumse stadsteken, die - omdat ze zo afwijken van het latere en reeds bekende

[Afb. 1] De drie varianten van het Gorcumse stadsteken. Links de stadspoort zonder kroon (in gebruik vóór 1620 tot ca 1630-1640), midden de stadspoort met kroon (ca 1630-1640 tot 1663?), rechts de gekanteelde dwarsbalken (vanaf 1663?).

stadsteken met de twee gekanteelde balken - nog niet als zodanig waren geïdentificeerd. Deze vroegere tekens waren door hun onduidelijke voorstelling moeilijk te beschrijven, maar vertonen voor de goede verstaander de stadspoort uit het Gorcumse stadswapen. De oudste variant is de poort zonder kroon, de op een na oudste de poort met kroon [Afb. 1]. De overgang tussen deze twee varianten moet rond 1630-1640 hebben plaatsgevonden. Het latere stadsteken met de gekanteelde balken is vermoedelijk tegelijkertijd met de provinciale keur (de Hollandse leeuw) in 1663 ingevoerd. Hoe het ook zij, voorwerpen gemerkt met Gorcumse keuren van vóór 1663 zijn zeldzaam: het aantal dat in de catalogus van 1992 wordt vermeld, bedraagt in totaal nog geen tien. Drie daarvan zijn voorzien van het oudste, ongekroonde stadsteken.

De bekera uit Ameide

De ontdekking van twee bekera met dit oudste stadsteken vormde de aanleiding om het oudste Gorcumse zilver opnieuw onder de loep te nemen [Afb. 2]. Omdat de bekera ook door hun vorm zeer bijzonder zijn, zal tevens aan het typologische aspect de nodige aandacht worden besteed. De bekera in kwestie werden in het voorjaar van 2004 aangetroffen door Herman Beckmann, lid van de Historische Vereniging Ameide en Tienhoven, in de kluis van het gemeentehuis van Zederik te Meerkerk, waar ze een vergeten bestaan leidden. Ze waren daar na de gemeentelijke herindeling terechtgekomen en bevonden zich voordien in de kluis van het raadhuis van Ameide (dat in Zederik is opgegaan). De bekera zijn voorzien van de inscriptie 'VOOR DE KERCK VAN AMEYDE', maar bij de hervormde gemeente van Ameide was men niet meer van het bestaan op de hoogte. Ze zijn ook niet opgenomen in het in 1992 verschenen deel *De Alblasserwaard van De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, waarin wél het kunsthistorisch minder interessante avondmaalsstel van Ameide uit 1851 aan bod komt³.

In 1915 moeten de bekera nog eigendom van de kerk zijn geweest, want de vermelding in de Voorloopige lijst van twee fraaie, gegraveerde bekera (XVIIa), één zeer beschadigd onder het kunstbezit van de Ameidese kerk moet op de onderhavige bekera betrekking

hebben⁴. Wie zich na de ontdekking de feitelijke eigenaar mocht noemen, de gemeente Zederik of de hervormde gemeente Ameide, bleef maandenlang onzeker, totdat een zoektocht in het gemeentelijk archief in het voordeel van de burgerlijke gemeente besliste⁵. De bekera zijn in 1961 aan de gemeente Ameide geschonken bij gelegenheid van de restauratie van het raadhuis. Schenker was de weduwe van de voormalige rijksarchivaris D.P.M. Graswinckel uit Den Haag, die het jaar daarvoor was overleden. Onopgehelderd blijft nog hoe de bekera in diens bezit zijn gekomen. Waren ze vanwege de beschadigde toestand voor het avondmaal onbruikbaar geworden en door de hervormde gemeente verkocht? Bestaat er een verband met de brand van 1953 en de daaropvolgende dure herbouw van het kerkgebouw?

De ontdekking dit voorjaar veroorzaakte een kleine hausse van artikelen in de regionale pers, waarin in eerste instantie vooral het aspect van de financiële waarde de volle aandacht kreeg⁶. Er zijn plannen om de bekera in permanent bruikleen af te staan aan Museum Catharijneconvent te Utrecht, waar ze een plaats zullen krijgen in de nieuwe vaste opstelling die in 2006 gereed moet zijn.⁷

De merken

De *Voorloopige lijst* van 1915 maakt geen melding van de zilvermerken, die aan de onderkant van de bekera zijn afgeslagen. Op een taxatierapport uit 1985 van de kostbaarheden van de gemeente Ameide staan de merken als 'oude Friese keuren?' genoteerd⁸. Een rondvraag per e-mail door Herman Beckmann, een van de ontdekkers, langs verschillende musea (onder meer het Rijksmuseum te Amsterdam, het Centraal Museum en Museum Catharijneconvent te Utrecht, het Zilvermuseum te Schoonhoven en het Fries Museum te Leeuwarden) leverde voor wat betreft de identificatie niets op, behalve de mededeling dat het geen Friese keuren waren. Het zijn echter zonder twijfel Gorcumse merken: ondanks de trembleersteel die er door heen gaat is in het middelste merk duidelijk het oudste Gorcumse stadsteken te herkennen [Afb. 4]. Gorinchem ligt ook voor de hand: Ameide behoorde kerkelijk tot de classis Gorinchem en beide plaatsen zijn gelegen in de Alblasserwaard. Met be-

4 Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, deel III: de provincie Zuid-Holland, Utrecht 1915, p. 7.

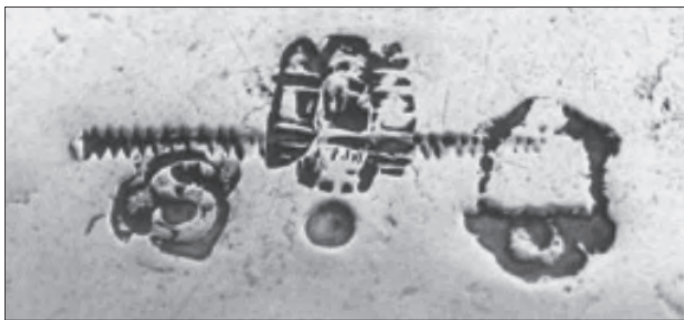
5 Notulen vergadering gemeenteraad Ameide, 24 februari 1961, punt 3f. De informatie werd gevonden door de heer D. Bogaard, werkzaam bij de gemeente Zederik.

6 Veelzeggend zijn de koppen van de krantenartikelen: "Zilvervondst" in Meerkerk veel meer waard dan gedacht, *Utrechts Nieuwsblad*, 12 mei 2004; Aad Nekeman, 'Student herontdekt vergeten "schat"', *Utrechts Nieuwsblad*, 13 mei 2004; Aad Nekeman, 'Kunstschat lag voor het grijpen', *Utrechts Nieuwsblad*, 15 mei 2004; Ed van Tuijl, 'Avondmaalsbekera Zederik blijken veel meer waard', *Het Kontakt*, 19 mei 2004. Het eerste serieuze bericht is van de ontdekker, Herman Beckmann: 'De avondmaalsbekera van de Hervormde Gemeente Ameide-Tienhoven, teruggevonden in de kluis van de gemeente Zederik', *Nieuwsblad van de Historische Vereniging Ameide en Tienhoven*, 15(2004), nr 2. Ter gelegenheid van Open Monumentendag op 11 september 2004 verscheen vervolgens de brochure *De Avondmaalsbekera van de Hervormde Gemeente Ameide en Tienhoven*.

7 Op 9 mei 2005 werden de avondmaalsbekera door de gemeente Zederik in langdurig bruikleen aan het museum Catharijneconvent gegeven.

8 Getypt taxatierapport van C. van Beuzekom, 8 april 1985, thans bewaard in de kluis te Meerkerk.

3 Catharina L. van Groningen, m.m.v. Nicoline Zemering, *De provincie Zuid-Holland: de Alblasserwaard* (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst), Zwolle 1992, p. 241 afb. 299.

[Afb. 4] De merken onderop de bekers (v.l.n.r.): jaarletter S, stadsteken Gorinchem en meesterteken Knoop.

hulp van de catalogus *Gorcums zilver* kon het merk rechts geïdentificeerd worden als het meesterteken van Cornelis Knoop en het merk links als dezelfde jaarletter S, die ook op de 1620 zo gedateerde beker van de Broederschap der Romeinen is afgeslagen.

De zilversmid Cornelis Knoop

Het meesterteken van Cornelis Knoop is wat in heraldische termen een sprekend wapen wordt genoemd: een knoop. René van Dijk van het Gorcumse gemeentearchief heeft tal van gegevens over hem weten te vinden, zodat we meer dan gemiddeld over deze zilversmid zijn ingelicht⁹. Hij werd geboren in Utrecht in 1576 of 1577 en legde daar in 1602 zijn meesterproef af. In 1604 trouwde hij met de weduwe van de Utrechtse edelsmid Paulus Schut¹⁰. Vanaf 1605 tot aan zijn dood in 1659 woonde hij in Gorinchem. Uit zijn driejarige Utrechtse tijd zijn geen werken bekend, uit zijn Gorcumse periode, die een halve eeuw omspande, konden er slechts twee achterhaald worden. Toch zal zijn productie niet gering zijn geweest, want zijn winkel had zo'n grote etalage dat de burens er last van hadden en een proces aanspannen¹¹. Knoop behoorde in 1621 tot de drie (van de in totaal vier) Gorcumse zilversmeden, die werden aangeslagen op hun vermogen. Zijn vermogen werd geschat op vijfduizend gulden, waarmee hij na Jan van Hedel de meest gegoede zilversmid van de stad was¹². Van deze Van Hedel worden in de catalogus van 1992 drie werken vermeld, waaraan nu een vierde werk kan worden toegevoegd: een lepel in Museum Boymans-van Beuningen, die tot nu toe ten onrechte als Rotterdamse zilver te boek stond¹³. Deze vier vormen samen met de twee van Knoop de oudst bekende stukken Gorcums zilver (zie tabel 1). Alle zijn voorzien van het oudste ongekroonde type stadsteken, op één na, dat wel het meesterteken van Knoop toont en blijkens de inscriptie uit 1609 dateert. Knoop was toen al enige jaren in Gorinchem werkzaam. Het is daarmee naar alle waarschijnlijkheid het vroegste

stuk Gorcums zilver. Enige reserve over de toeschrijving aan Knoop dient te worden aangehouden, omdat de huidige verblijfplaats van het stuk in kwestie onbekend is en we voor wat betreft het meesterteken moeten afgaan op een beschrijving uit de literatuur. Het betreft een fraai gegraveerde beker met de patroonheilige en het wapen van de schenker, Pieter Aalderts van Honcoop, die er zijn naam met het jaar 1609 op liet zetten. De beker werd in 1958 met foto gepubliceerd in het bekende overzichtswerk van Frederiks als zijnde in particulier bezit, maar kon door de samenstellers (in feite mr S.A.C. Begeer) van de tentoonstelling *Gorcums zilver* in 1992 niet getraceerd worden¹⁴.

De schenking van de bekers

De datering van de Ameidese bekers kan op of rond 1620 gesteld worden, op grond van de jaarletter S die ook op de 1620 gedateerde beker van de Romeinen voorkomt (zie tabel 1). Een datering ante quem wordt gevormd door een notitie in het *Kerkeboek* van Ameide, dat bewaard wordt in het archief van de hervormde gemeente en de notulen van de kerkenraadsvergaderingen bevat¹⁵. Bij de notulen van 22 april 1622 wordt de schenking van de bekers gememoreerd, zodat een vervaardiging een jaar of anderhalf eerder zeer aannemelijk is. Als schenker wordt vermeld Edzardus Auricanus, een van de twee namen die op de bekers staan gegraveerd: 'EDZARDVS Fr. AVRICANVS' en 'ELISABETH GOOSSENS dr'. Elisabeth was de eerste vrouw van Auricanus (Latijn voor 'van Aurich', het stadje in Oost-Friesland waar hij vandaan kwam), die predikant was te Ameide van 1609 tot aan zijn emeritaat in 1660. De notitie in het *Kerkeboek* is interessant genoeg om haar integraal over te nemen: 'Edzardus F. Auricanus dienaer des godd: woorts alhier heeft de kercke ende gemeente van Ameijde ende Tienhoven geschoncken twee nieuwe silveren wijnromers elck met drie vergulden randen wegende tsamen vier en twijntig loot stijf, costende drie ende veertich car: gl. vijftien st, om in de administratie des h. Avontmaels gebruijckt te worden, mit conditie dat so lange Edzardus voors. ofte zijn huijsvrouwe hier wonende in leven blijven sij deselve sullen in bewaringe hebben, ende na haer doot hare kinderen ende descendentes, mede hier wonende ende ledematen der gemeente wesende. Doch indien Edzardus ende zijn huijsvrouwe van hier soude mogen comen te vertrecken ofte alhier deser werelt te overliden sonder kinderen ende descendentes leden deser gemeente zoude na te laten, sullen alsdan de kerckmeesters de voorn. romers in bewaringe ontfangen ende hebben blijvende allesins den eijgendoom gemelter wijnromers ten voorscreven fijne aen de kercke ende gemeente van Ameijde ende Tienhoven voorscreven.'

9 Een biografie aan de hand van archivalia in Van Dijk 1992 (zie noot 1), p. 43-44.

10 Louise E. van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen*, 's-Gravenhage/Maarssen 1990, p. 661.

11 Van Dijk 1992 (zie noot 1), p. 22.

12 Idem, p. 12.

13 N.I. Schadee, *Zilverschatten. Drie eeuwen Rotterdams zilver* (tent.cat. Historisch Museum Rotterdam), Rotterdam 1991, p. 56, nr 12; J.R. ter Molen, *Zilver. Catalogus van de voorwerpen van edelmetaal in de collectie van het Museum Boymans-van Beuningen*, Rotterdam 1994, p. 253.

14 J.W. Frederiks, *Dutch silver. Wrought plate of North and South Holland from the Renaissance until the end of the eighteenth century*, dl. II, 's-Gravenhage 1958, p. 151, nr 450, pl. 207; Van Dijk 1992 (zie noot 1), p. 31, 61, afb. 2, p. 129, noot 17. Het meesterteken werd door Frederiks beschreven als een bel, hetgeen door Begeer terecht werd opgevat als een misinterpretatie voor een knoop.

15 Archief Hervormde Gemeente Ameide en Tienhoven (thans bewaard in het Nationaal Archief in 's-Gravenhage), inv.nr 1

jaarletter/datering	meesterteken	voorwerp	opdrachtgever/eigenaar	tent.cat. Gorinchem 1992
geen / '1609'	'bel' ofwel knoop (Cornelis Knoop?)	beker	Pieter van Honcoop voor Broederschap Romeinen	p. 31, 61, 129
Q = 1618 (?)	hert naar rechts (Jan van Hedel)	twee avond- maalsbekers	kerk van Besooijen	p. 25
S / '1620'	hert naar rechts (Jan van Hedel)	beker	Broederschap Romeinen	p. 66
S / vóór april 1622	knoop (Cornelis Knoop)	twee roemers/ avondmaalsbekers	Ds Auricanus aan de kerk van Ameide	--
T = 1621 (?)	hert naar rechts (Jan van Hedel)	lepel	'T.I.'	--
F = 1632 (?), 1629 (?)	hert naar rechts (Jan van Hedel)	avondmaalsbeker	Sara Dormans aan de kerk van Wijk 1713	p. 26, 122, 129

Tabel 1 De oudste stukken Gorcums zilver.

De kerk van Ameide ontving dus twee bekers met een volgens opgave gezamenlijk gewicht van ruim ('stijf') 24 loot, oftewel 24 maal 15,38 gram = 369,12 gram. De bekers blijken thans een gewicht te hebben van 339 gram. Gewichtsverlies door de tand des tijds (weggepoetst) of vergissing dan wel overdrijving van de kant van de schenker? Ze hadden 43 carolus gulden en 15 stuivers gekost, geen uitzonderlijke prijs voor twee zilveren bekers¹⁶. Het verguldsel is in de loop der eeuwen versleten of weggepoetst; sporen ervan zijn nog zichtbaar in het bovenste fries, de koordrand en de profielband.

Een formele beschrijving van de bekers ontbrak tot nu toe. Het licht convexe bovenlichaam vertoont twee gegraveerde friezen met de gebruikelijke krullende bladranken; de ruimte daartussen is voorzien van de boven aangehaalde inscripties. Het cilindrische onderlichaam met de opvallende schelpversiering wordt onderaan afgesloten door een platte voetrand met een band van profileringen. De overgang tussen onder- en bovenlichaam wordt geaccentueerd door een koordrand, die bij een van de bekers is losgeraakt. Uiteraard mogen de afmetingen van de bekers niet onvermeld blijven. De hoogte bedraagt 12 cm, de diameter van de liprand 10,1 cm en die van de voet 6,2 cm.

Roemers

In de schenkingsakte is sprake van 'wijnromers' en 'romers' ofwel (wijn)roemers in het gangbare spraakgebruik. Wat zijn roemers precies en hoe is dit type drinkglas in de edelsmeedkunst terechtgekomen? De term duikt voor het eerst met een zekere frequentie op in Keulse oorkonden uit de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de 16de eeuw. Keulen was zich reeds in die tijd sterk bewust van zijn Romeinse verleden. Bodemvondsten van Romeins glas ('vitrum romarium') met noppenversiering leidden ertoe dat de benaming 'roemsche glaesser' werd overgedragen op eigentijds (laatmiddeleeuws) nop-

penglas¹⁷. Het Woordenboek der Nederlandsche Taal geeft als oudst bekende vermelding 'een rumerkin wijns' in een Gentse bron uit 1566-1560¹⁸.

Het model roemer zoals dat het meest bekend is, is een drinkbeker van gewoonlijk groen glas (Waldglas), met een min of meer rond bovenlichaam (cuppa) op een cilindrische schacht die met noppen is versierd en op een min of meer conische voet van glasdraad rust. De grens tussen cuppa en schacht wordt gemarkeerd door een geribde of gekerfde draad. De roemer ontwikkelde zich in de loop van de 16de eeuw uit oudere modellen noppenbekers en verkreeg zijn klassieke vorm in het begin van de 17de eeuw. Een verfijning was de roemer met noppen in de vorm van bramen, die na 1630 de gedoornde noppen verdrongen. Als voorganger van de roemer dient de berkemeier genoemd te worden, die zich onderscheidt door een kleine, conische cuppa en een platte, gekartelde voet. De draad tussen cuppa en schacht is hier nog glad¹⁹. De berkemeier wordt ook wel beschouwd als een variant van de roemer. Tussen de beide vormen zijn talloze varianten en graduele verschillen aan te wijzen. Het beste dateringmiddel zijn schilderijen: er bestaan speciale studies over stillevens waarop roemers en dergelijke zijn afgebeeld²⁰.

Zilveren bekers met schelpmotief

Keren we terug naar de zilveren roemers uit Ameide. Bij vergelijking met de glazen prototypen kan men

behalve de overeenkomsten toch ook enkele verschillen onderscheiden, Zo komt het graveerwerk in die

¹⁷ Lexikon der Kunst. Architektur, Bildende Kunst, Angewandte Kunst, Industrie formgestaltung, Kunsttheorie, Band VI, Leipzig 1994, p. 226-227 (lemma 'Römer').

¹⁸ Woordenboek der Nederlandsche Taal, dl. 13, 's-Gravenhage/Leiden 1924, p. 720-722 (lemma 'roemer').

¹⁹ Jeroen van den Eynde e.a., Glossarium van A tot Z, in: Jan Brand, Catelijne de Muijnck, Brigitte van der Sande (red.), *Het drinkglas*, Zwolle 1997, p. 372-375.

²⁰ J.A. Brongers, H.F. Wijnman, 'Chronological classification of roemers with the help of 17th century paintings in the Low Countries', *Overdrukken Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek nr. 8* (reprinted from *Rotterdam Papers. A contribution to medieval archaeology*, Rotterdam 1968, p. 15-22).

¹⁶ Van Dijk 1992 (zie noot 1), p. 32, vermeldt 20 à 25 gulden als prijs voor een beker in 1649.

[Afb. 5] Clas Siouckes, Leeuwarden, berkemeier, 1598, hoogte 9,5 cm, diameter 8,4 cm, 80 gr, meesterteken: huiskerk (Fries Museum, Leeuwarden, inv.nr 1954-31).

Onder de liprand is gegraveerd: 'DRINCKT * IN * DEN * HEILIGEN * GEEST * ENDE * GODTS * GEBODT * FREEST ' 98'. In het fries daaronder is een berenjacht gegraveerd.

[Afb. 6] Meester met de pijl, Antwerpen, beker van een berkemeier-achtig type, ca 1600-1625, hoogte 7,7 cm, diameter 6,8 cm, 53,66 gr, meesterteken: pijl, stadskeur Antwerpen, afgesleten jaarletter (Provinciaal Museum Sterckshof/Zilvercentrum, Antwerpen).

trant niet voor op glazen roemers, waar het vrij zeldzaam is en meer naturalistisch en kalligrafisch van aard. Men denke aan het werk van Anna Roemers Visscher. Verder zijn glazen bekens met schelpen in plaats van doorn- of braamnoppen voor zover bekend nooit vervaardigd; als afwijkende nopvormen worden alleen rozetten en mascarons (Neptunusmaskers) genoemd²¹. Het schelpmotief blijkt daarentegen wel een gangbaar versieringselement te zijn op zilveren bekens uit de periode rond 1600. Waarom gekozen is voor dit motief is niet duidelijk, vermoedelijk om esthetische redenen en niet vanwege de christelijke symboolwaarde (Jacobsschelpen). Een kort onderzoek in de (voornamelijk Nederlandse) zilverliteratuur naar bekens met schelpmotief leverde het volgende resultaat op, in chronologische volgorde:

- Beker van een model dat in de richting gaat van een berkemeier, ongemerkt, West-Fries (?), gedateerd 1594.²²
- Beker van (min of meer) het model berkemeier, door Clas Siouckes, Leeuwarden, 1598.²³ [Afb. 5].
- Beker van een model dat in de richting gaat van een berkemeier, met ongeïdentificeerd meesterteken (gesp?), Antwerpen, 1600-1601.²⁴
- Beker van een model dat in de richting gaat van een berkemeier, met ongeïdentificeerd meesterteken (hart met twee pijlen), Antwerpen, 1602-1603.²⁵

- Beker van een model dat in de richting gaat van een berkemeier, met ongeïdentificeerd meesterteken (pijl), Antwerpen, 1607-1608.²⁶
- Beker van een model dat in de richting gaat van een berkemeier, met ongeïdentificeerd meesterteken (hart met twee pijlen), Antwerpen, 1611-1612.²⁷
- Beker van een model dat in de richting gaat van een berkemeier, met ongeïdentificeerd meesterteken (onleesbaar), Antwerpen, 1611-1612.²⁸
- Beker met gekartelde voetrand zoals van een berkemeier, met ongeïdentificeerd meesterteken (pijl), Antwerpen, ca 1600-1625 (jaarletter afgesleten)²⁹ [Afb. 6].
- Beker geïnspireerd op het model roemer, door Simon de Valck, Harlingen, ca 1600-1625.³⁰
- Twee bekens van het model roemer, door Cornelis Knoop, Gorinchem, ca 1620.
- Beker geïnspireerd op het model berkemeier, met ongeïdentificeerd meesterteken (DI), Sneek, ca 1620.³¹
- Beker van het model roemer, door Daniel Harnister, Straatsburg, 1659.³²

Uit dit overzicht blijkt dat bekens met schelpvormige noppen merendeels van een berkemeier-achtig model zijn, met een conisch of concaaf bovenlichaam. Bij het Antwerpse, in het eerste kwart van de 17^{de}

21 Van den Eynde 1997 (zie noot 17), p. 375.

22 *Zilver van het Noorderkwartier* (tent.cat Westfries Museum, Hoorn), Hoorn 1957, p. 29, nr. 2, p. 32, afb. 1. De beker werd indertijd gevonden in de Kruittoren te Hoorn

23 J.W. Frederiks, *Dutch silver. Wrought plate of the central northern and southern provinces from the Renaissance until the end of the eighteenth century*, dl. III, 's-Gravenhage 1960, p. 86-87, nr. 260, p. 1. 218; *Fries zilver. Catalogus Fries Museum Leeuwarden*, Arnhem 1968, p. 8, nr. 11.

24 Eigendom Gasthuizusters-Augustinessen, Mechelen. Niet gevonden in de literatuur; gegevens en afbeelding op www.kikirpa.be.

25 *Zilver uit de Gouden Eeuw van Antwerpen* (tent.cat. Rockoxhuis, Antwerpen), Antwerpen 1988, p. 107, nr. 57; A.M. Claessens-Peré e.a., *Zilver voor Sir Anthony* (tent.cat. Provinciaal Museum Sterckshof/Zilvercentrum, Antwerpen), Gent/Antwerpen 1999, p. 88-89, nr. 7.

26 Tent.cat. Antwerpen 1999 (zie noot 23), p. 98-99, nr. 12.

27 Idem, p. 110-111, nr. 18.

28 Idem, p. 110-111, nr. 19.

29 Tent.cat. Antwerpen 1988 (zie noot 23), p. 141, nr 107; Tent.cat. Antwerpen 1999 (zie noot 23), p. 86-87, nr. 6.

30 *Beeling Nederlands zilver 1600-1813, III* (uitgave antiquair Beeling, Leeuwarden), Heerenveen 1986, p. 20-21; *The Joseph R. Ritman Collection of 16th & 17th Century Silver* (cat. Sotheby's Genève), 16 mei 1995, p. 45, nr. 28.

31 *Dutch and European silver* (cat Sotheby's Amsterdam), sale 633, 27 november 1995, p. 25-26, nr. 104, foto omslag. De datering is onzeker en mogelijk vroeger te stellen. In de catalogus gedateerd ca 1623 op grond van de ingelaten thaler van Johann Georg I van Saxon. De jaarletter M zou die van ca 1620 moeten zijn.

32 Eigendom Kasteel van Seneffe. Gegevens en afbeelding op www.kikirpa.be.

Afb. 7] Theodor de Bry, Straatsburg, berkemeier, 1560-1567, deels verguld, hoogte ca 9 cm (3 5/8 inches), meesterteken: monogram DB, stadskeur Straatsburg (Musée des Arts Décoratifs, Straatsburg).

[Afb. 8] Onbekende zilversmid, Delft, roemer, 1609, hoogte 10 cm, 126 gr, meesterteken: eenhoorn, stadskeur Delft, jaarletter: T (Museum Coopmanshús, Franeker).

eeuw gedateerde exemplaar [Afb. 6] ontbreekt de rand tussen onder- en bovenlichaam, zodat men het eigenlijk geen berkemeier meer kan noemen, laat staan roemer.³³ Alleen de twee Gorcumse bekers en het veel latere Straatsburgse exemplaar zijn zonder voorbehoud als roemer te bestempelen. Het merendeel blijkt van Antwerpse makelij te zijn, de oudst bekende voorbeelden stammen opmerkelijk genoeg uit het Noorden (West-Friesland of Friesland). De schelpen vertonen bij de niet-Antwerpse exemplaren meer reliëf dan bij de Antwerpse, waar ze soms meer gegraveerd dan gedreven zijn. Bij de West-Friese, Leeuwardense en Gorcumse bekers is de uitvoering gedetailleerd, bij de Harlingse grof.

Zilveren roemers

Als we de vorm van de noppen buiten beschouwing laten en het model van de berkemeier (conisch of concaaf bovenlichaam) of de roemer (convex of rond bovenlichaam) als uitgangspunt nemen, is het resultaat als volgt:

- Berkemeier, door Theodor de Bry, Straatsburg, 1560-1567³⁴ [Afb. 7].
- Berkemeier, toegeschreven aan Paulus Maiss, Wesel, ca 1575.³⁵
- Berkemeier-achtig, West-Fries (?), 1594 (zie boven).
- Berkemeier, Leeuwarden, 1598 (zie boven).
- Berkemeier, met ongeïdentificeerd meesterteken (op wiekende vogel), Antwerpen, 1598-1599.³⁶
- Berkemeier, met ongeïdentificeerd meesterteken CB, Wesel, ca 1600.³⁷
- Berkemeier-achtig, Antwerpen, 1600-1601 (zie boven).
- Berkemeier-achtig, Antwerpen, 1602-1603 (zie boven).
- Berkemeier-achtig, Antwerpen, 1607-1608 (zie boven).
- Roemer, met ongeïdentificeerd meesterteken (eenhoorn), Delft, 1609.³⁸ [Afb. 8]
- Roemer, met ongeïdentificeerd meesterteken (ge kroonde P), Amsterdam, 1610.³⁹
- Roemer, met ongeïdentificeerd meesterteken (krul van bisschopsstaf), Amsterdam, 1611.⁴⁰
- Berkemeier-achtig, Antwerpen, 1611-1612 (zie boven).
- Berkemeier-achtig, Antwerpen, 1611-1612 (zie boven).
- Berkemeier-achtig, Antwerpen, ca 1600-1625 (zie boven).
- Roemer-achtig (zeszijdige cuppa), Harlingen, ca 1600-1625 (zie boven).
- Roemer-achtig (negenzijdige cuppa), Noord-Nederlands (?), na 1603-ca 1625.⁴¹

33 Het wordt roemer genoemd in Tent.cat Antwerpen 1999 (zie noot 23), p. 86.

34 Faith Dennis, *Three centuries of French domestic silver. Its makers and its marks* (tent.cat. Metropolitan Museum of Art, New York), New York 1960, dl. I, p. 336-337, nr 536; dl. II p. 164 (merken).

35 Ernst-Ludwig Richter, *Makers mark only, Weltkunst. Die Zeitschrift für Kunst und Antiquitäten*, 74 (1 oktober 2004), dl. 11, p. 92, afb. 3.

36 Tent.cat Antwerpen 1988 (zie noot 23), p. 141, nr 106.

37 Richter 2004 (zie noot 33), p. 92, afb. 5.

38 Frederiks II 1958 (zie noot 12), p. 138, nr. 406, pl. 186 (hier ten onrechte 1700 gedateerd). De beker, die eigendom is van Museum Coopmanshús te Franeker, werd in 2001 in Zwolle geveild maar uiteindelijk aan de verkoop onttrokken. Zie: J. Stuurman-Aalbers, R. Stuurman, *Kunst en Antiekveiling 2003. Deel 28: Overzicht t/m juni 2002*, Schiedam 2003, p. 273.

39 *Dutch and European silver* (cat. Sotheby's Amsterdam), sale 620, 12 juni 1995, p. 36, nr. 127.

40 K.A. Citroen, E van Erpers Royaards, J. Verbeek, *Meesterwerken in zilver. Amsterdams Zilver 1520-1820* (tent.cat. Museum Willet-Holthuysen, Amsterdam), Lochem 1984, p. 40, nr 18.

41 Klaus Pechstein, *Goldschmiedewerke der Renaissance. Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz. Kataloge des Kunstgewerbemuseums Berlin*, dl. 5, Berlin 1971, nr. 50. Ongemerkt, door Pechstein Zuid-Duits genoemd op grond van een ingelaten Erfurter thaler uit 1603.

- Roemer, door Vincent Knijff, Utrecht, 1614.⁴²
Roemer, door Jan Peterszoon van Millingen, Utrecht, 1616.⁴³
- Roemers, door Knoop, Gorinchem, ca 1620 (zie boven).
- Berkemeier-achtig, Sneek, ca 1620 (?) (zie boven).
- Roemer, door Peter Gunst, Wesel, ca 1630.⁴⁴
- Roemertje, door Wilke Doncker, Dokkum, 1640.⁴⁵
- Roemer-achtig (achtzijdig), door Andreas Michel, Neurenberg, ca 1625-1650.⁴⁶
- Roemer, door Jacob Kraer, Neurenberg, ca 1640.⁴⁷
- Roemer, Straatsburg, 1659 (zie boven).
- Roemer, Neurenberg, ca 1670.⁴⁸
- Roemer, Neurenberg, ca 1680.⁴⁹
- Roemer, door Matthäus Schmidt, Augsburg, ca 1685.⁵⁰
- Roemer, door Heinrich Roth, Augsburg, ca 1685.⁵¹

Wat betreft de nopvormen kan men opmerken dat de doornop tot aan het midden van de 17de eeuw overheersend is en daarnaast alleen de schelpvorm voorkomt. Bij de latere, Duitse bekers zijn de noppen verdwenen om plaats te maken voor bloemmotieven of graveerwerk van ranken. De reden waarom de braamnop, die zo kenmerkend is voor glazen roemers van na 1630, niet in zilver werd nagemaakt is misschien van technische aard. Mogelijk zijn deze moeilijker in zilver te drijven dan in glas te stempelelen. De doornoppen zijn bijna altijd gedreven en/of gegraveerd, waarbij de doorn niet of nauwelijks naar

voren steekt. Typisch voor Wesel schijnen de niet gedreven maar gegoten en aangesoldeerde noppen te zijn, die niet ten onrechte met kippenboutjes (*Hühnerschlegel*) worden vergeleken.⁵²

De gekartelde of geschulpte voetrand, die zo typisch is voor de berkemeier, ontbreekt niet bij de Weselse, West-Friese en Antwerpse voorbeelden, maar is ook nog aanwezig bij de vroege roemers uit Delft, Amsterdam, Utrecht en Dokkum. De gladde glasdraad tussen schacht en bovenlichaam is op de meeste zilveren berkemeiers een profielrand; de voor de roemer karakteristieke geribde of gekerfde draad is een koordrand geworden op de voorbeelden uit Wesel ca 1600 (een berkemeier), Sneek (berkemeier-achtig), Amsterdam, Utrecht, Gorinchem en Dokkum, en een ribbelrand op die uit Harlingen, Neurenberg ca 1640 en Straatsburg.

Roemers op papier

Het dertigtal door mij gevonden bekers kan met het dubbele aantal worden aangevuld, als we Ernst-Ludwig Richter mogen geloven, die zegt een vijftigtal noppenbekers uit de 16de en vroege 17de eeuw onder ogen te hebben gehad (daarbij doelend op het Duitse cultuurgebied)⁵³. Zeker is dat zilveren roemers in de 17de eeuw niet zeldzaam waren, want ze vormen een regelmatig terugkerend item in boedelinventarissen. In een testament van een Antwerps begijntje uit 1650 wordt nauwkeurig het *'roomerken van silver met schelpkens onder aen den randt'* beschreven.⁵⁴ In het sterfhuis van de weduwe van de Antwerpse zilversmid Andries de Keyser werd tussen al het andere zilver in de winkel het aantal van twaalf roemers geteld.⁵⁵

Vier brandewijnsroemertjes van elk negen loot worden in 1646 vermeld in de boedel van een Doesburgse burgemeester. Dit laatste gegeven is te vinden in de Boedelbank, een *on-line* te raadplegen databank van het Meertens Instituut, waarin de gegevens zijn opgeslagen van zo'n drieduizend boedelinventarissen uit een twaalfstal kleinere steden en dorpen voornamelijk in Holland en Gelderland. Van het totaal van 555 records met het woord roemer zijn er tien met de toevoeging zilver, naast acht van aardewerk en twee van tin, terwijl de term berkemeier in het geheel niet voorkomt. De zilveren roemers worden vermeld in inventarissen uit de periode 1646-1664 uit de plaatsen Doesburg, Weesp en Medemblik.⁵⁶

Als visuele bronnen kunnen ook loterijprenten worden aangehaald, waarop behalve allerlei pronkbekers soms ook eenvoudige roemertjes te zien zijn. Zo is er een zestal, gestapeld in twee setjes van drie, afgebeeld op een loterijprent ten bate van Terschelling dat in

42 Frederiks III 1960 (zie noot 21), p. 17, nr. 46, pl. 33.

43 Veiling Sotheby's Genève, 13 november 1989, lot 20. Gegevens uit catalogus Sotheby's Amsterdam 1995 (zie noot 37, p. 36). Jan Peterszoon van Millingen wordt hier abusievelijk 'Jan Peters van Hillegen' genoemd (vgl. de vermeldingen van Louise van den Bergh-Hoogterp in *Edele en onedele metalen. De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht*, Utrecht 1997, p. 31, 153).

44 Richter 2004 (zie noot 33), p. 92, afb. 4.

45 Janjaap Luijt (red.), *Dokkumer, Kollumer en Amelander zilver* (tent. cat. Streekmuseum Het Admiraliteitshuis, Dokkum), Dokkum 2002, p. 50.

46 *Catalogus van goud en zilverwerken benevens zilveren, loden en bronzen plaquettes* (best.cat. Rijksmuseum Amsterdam), Amsterdam 1952, p. 49, nr. 114 (gedateerd ca 1600-1625, geen foto). De data van Michel zijn: meester 1615, burger 1621, gestorven 1648, zie Marc Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkzeichen*, dl. 3, Frankfurt am Main 1925, p. 198-200, nr. 4165. De beker is wellicht identiek met 4165 nr. t.

47 Klaus Pechstein e.a., *Deutsche Goldschmiedekunst vom 15. bis zum 20. Jahrhundert aus dem Germanischen Nationalmuseum*, Berlijn 1987, p. 147, nr 57.

48 Vanessa Brett, *The Sotheby's directory of silver 1600-1940*, Londen 1986, p. 63, nr 69.

49 Idem, p. 66, nr. 83.

50 Helmut Seling, *Die Kunst der Augsburger Goldschmiede 1529-1868*, dl. 1, München 1980, p. 107.

51 Idem, p. 107, afb. 386.

52 Richter 2004 (zie noot 33), p. 92.

53 Idem.

54 Tent.cat. Antwerpen 1999 (zie noot 23), p. 86.

55 Idem. De inventaris werd opgetekend in 1652, zie p. 18.

56 Zie www.meertens.knaw.nl. Zilveren roemers worden ook vermeld in Deventer boedelinventarissen uit 1617 en 1656, zie: Joh. Ter Molen, *Deventer zilver*, Deventer 1997, p. 183-184; voorts in drie Kamper testamenten uit de periode 1600-1650, zie: E.F.L.M. van de Werdt e.a., *Goud- en zilversmeden in Kampen van de veertiende eeuw tot heden*, Kampen 1999, p. 68.

1666 door de Engelsen was geplunderd.⁵⁷ Zilveren roemers op stillebens ben ik tot nu toe niet tegengekomen.

Een probleem bij de identificatie is dat de terminologie niet eenduidig is. Onder wetenschappers bestaat geen consensus over wat nu eigenlijk een roemer is en wat een berkemeier. De glasspecialisten, die hierin niet op één lijn zitten, onderscheiden meer nuances dan hun collega's in zilver, die de verschillende varianten vaak over een kam scheren en alles roemer noemen. De zilverspecialisten worden hierbij ondersteund door de historische bronnen, aangezien de roemer in het 16de - en 17de - eeuwse taalgebruik een dekmantel lijkt voor de verschillende typen noppenglas. De term 'berkemeier' werd vooral door dichters (Vondel) gebezigd in een betekenis die ongetwijfeld afwijkt van die in de huidige glasliteratuur.⁵⁸

Voorlopige conclusies

Hoe onvolledig ook, het overzicht laat zien dat er een duidelijke ontwikkeling is van berkemeier naar roemer. Zo rond 1610-1620 moet er een stijlverandering hebben plaatsgevonden ten gunste van de ronde en ten koste van de conische cuppavorm. In hoeverre deze ontwikkeling achterloopt bij die van de glazen prototypen, is moeilijk vast te stellen, omdat glas zich nu eenmaal niet zo exact laat dateren als zilver. Het tijdsverschil lijkt op grond van de aanwezigheid van drinkglas op stillebens evenwel kleiner dan men geneigd is te denken.⁵⁹ De productie van noppenglas was een Duitse en later ook een Nederlandse aangelegenheid. Het is daarom niet verwonderlijk dat het verspreidingsgebied van de zilveren noppentekers overeenkomt met dat van de glazen prototypes. Voorbeelden van zilver uit landen als Frankrijk en Italië werden (bij gebrek aan beschikbare literatuur) niet gevonden, maar zijn waarschijnlijk ook niet te vinden.

De oorsprong van de zilveren roemer ligt naar alle waarschijnlijkheid in de Noordelijke Nederlanden. De herkomst van de zilveren berkemeier is moeilijker te traceren en ligt vermoedelijk in de Zuidelijke Nederlanden of in Duitsland. Het oudst bekende voorbeeld is vervaardigd in Straatsburg, maar van de hand van een Zuid-Nederlandse kunstenaar, die om geloofsredenen was uitgeweken. Het is het enige bewaard gebleven stuk zilverwerk van Theodor (Dirck) de Bry (1528-1598), die niet als edelsmid faam heeft gemaakt maar als graveur en uitgever.⁶⁰ De beker is als berkemeier te classificeren op grond van de doornachtige noppen die tussen het bandwerk uitsteken en het kleine conische bovenlichaam, dat hier gegraveerd is met doorlopende scènes die betrekking hebben op de maand augustus en het sterrenbeeld maagd. Vermoedelijk maakte dit exemplaar deel uit

van een set van twaalf, met daarop de maanden van het jaar. Zeker is dat we te doen hebben met een uniek kunstwerk, een *sophisticated* ontwerp - 'inventie' noemde men dat toen - van een edelsmid die meer was dan een vakkundig ambachtsman.

De bекers uit Ameide, het uitgangspunt van deze studie, zijn vertegenwoordigers van een vergevorderd stadium in de ontwikkeling van berkemeier naar roemer. Alleen in de meer conische dan ronde vorm van de cuppa vertonen zij nog berkemeier-trekken. Vergeleken met de andere voorbeelden in het overzicht behoren zij tot de grootste, zwaarste en zeker ook tot de fraaiste exemplaren. Als edelsmeedwerk zijn ze van een kwaliteit die nog niet uit Gorinchem, toch een van de kleinere zilversteden, bekend was. De maker, Cornelis Knoop, is evenwel geen provinciaal ambachtsman te noemen, want hij had zijn opleiding genoten in Utrecht, dat in die periode met de Van Vianens ook internationaal een van de artistieke centra op zilvergebied was.

Nader onderzoek gewenst

De imitatie van drinkglas in zilver of, breder, de wisselwerking tussen glaskunst en edelsmeedkunst is nog niet onderwerp van een speciale studie geweest. Voor wat betreft de middeleeuwen heeft Fritz in zijn standaardwerk een aanzet gegeven door de verrassende

Afb.9] Onbekende zilversmid, noppentekertje, vóór 1350, deels verguld, hoogte 5,7 cm, geen zilvermerken (Historisches Museum der Pfalz, Spiers).

vondst van een zilveren noppentekertje [Afb. 9] dat van vóór 1350 moet dateren, en verder door vermelding van 'eynn hohenn vergulden becher wie eyn glas' en een 'silbernen Becher in Glasform gemacht' in inventarissen uit 1514 respectievelijk 1526.⁶¹ Voor wat betreft de 16de eeuw heeft Grimwade in een kort artikel enkele zilveren en glazen bекers met elkaar vergeleken.⁶²

Maar de invloed van Venetiaans glas op de edelsmeedkunst en de navolging van een type als de tazza in zilver is voor zover bekend nooit

systematisch onderzocht.

De vondst van twee zilveren roemers uit Ameide vormde de aanleiding voor dit artikel, dat niet meer dan een eerste inventarisatie is van twee populaire 16de - en 17de - eeuwse drinkglazen in zilver. Een vervolgonderzoek zal de verkregen inzichten zeker kunnen nuanceren. Het is te hopen dat een dergelijk inventariserend onderzoek ook voor het andere drinkglas wordt geïnitieerd. Niet alleen zilverkenners maar ook glasspecialisten zullen ermee gebaat zijn!

57 Marlies Stoter, De Zilveren Eeuw. *Fries pronkzilver in de zeven tiende eeuw* (tent.cat. Fries Museum Leeuwarden), Franeker 2000, p. 14.

58 *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, dl. 2, 's-Gravenhage/Leiden 1903, p. 1901-1902 (lemma 'berkemeier').

59 Vergelijk de chronologische tabel in Brongers/Wijnman 1968 (zie noot 18), p. 5.

60 U. Hanschke, 'Bry', *Saur Allgemeines Künstler-Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker, Band 14*, München/Leipzig 1996, p. 620-621; Dennis 1960 (zie noot 32), dl. 1, p. 336; dl. 2, p. 164.

61 Johann Michael Fritz, *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*, München 1982, p. 151, 238, afb. 373.

62 Arthur G.. Grimwade, 'Silver and glass cups: a comparison of sixteenth century exam ples', *The Connoisseur*, vol. 131, 1953, p. 86-87.

Het Bätz-Witte orgel

in de Hervormde Kerk van Ameide (1851-1953)

Frans van der Grijn

De negentiende eeuw heeft haar middelpunt bereikt, het 50e jaar is aangebroken. Het zal nog tot 1885 duren alvorens Ameide en Tienhoven door ds. P. Bongers gediend zullen worden. De kerkenraad heeft met het beroepen van deze predikant bewust gekozen voor een rechtzinnige prediking en pastoraat. Nog even geduld, we zijn nog maar net in '50 aangekomen.

De kerk van Ameide is nog steeds zonder orgel, zoals alle dorpskerken in de Alblasserwaard. Gorinchem, de grote stad, heeft al eeuwenlang een orgel in de St. Janskerk of Grote Kerk. Het eerste orgel was in 1450 al aanwezig. Op 3 december 1761 levert J.H.H. Bätz het nieuwe orgel, waarbij het rugwerk (kas en pijpwerk) gemaakt is van het vorige orgel van Cousijns uit 1666. Buiten Gorinchem blijft de Alblasserwaard verstoken van orgelklanken. En om nu toch maar vol te kunnen houden dat Ameide het eerste orgel in de Alblasserwaard had, heb ik waar nodig het woord 'kerk' vervangen door 'dorpskerk'. Want dan klopt het namelijk wél!

In 1853 - dus twee jaar ná Ameide - bouwt Witte in Gorinchem een nieuw orgel, waarbij zeer veel materiaal uit het Bätzorgel gebruikt wordt.

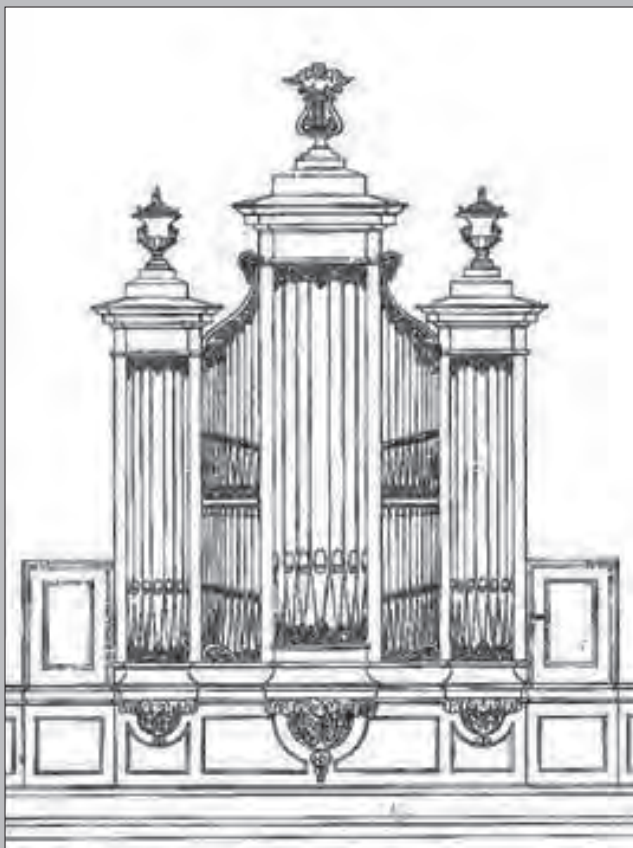
Hierdoor kun je dus met recht stellen dat Ameide ruim 100 jaar lang het oudste originele, ongewijzigde, orgel van de Alblasserwaard heeft gehad.

Het is nog volop winter als de kerkvoogden overleggen en plannen maken over het aanschaffen van een orgel. Wanneer het idee voor het eerst geopperd is,

valt op dit moment niet te achterhalen. Den Toom beperkt zich logischerwijze tot de feiten welke direct betrekking hebben op het daadwerkelijke besluit tot aanschaf. Den Toom, een geboren en getogen 'Gurkummer' en ik een Tienhovenaar, dat levert een nét iets anders gerichte nieuwsgierigheid op. Maar laten we de gemakkelijke stoel opzoeken en de 3062 gram boek, en dat is dan alleen nog maar band 2, ter hand nemen. We bladeren naar pagina 952 en gaan op ontdekingsreis in de orgelgeschiedenis van de Hervormde kerk van Ameide. Om vervolgens ook nog te bestuderen wat er op de pagina's allemaal te lezen is.

Zullen ze het geweten hebben, daar in de consistoriekamer tijdens de vergaderingen van de kerkvoogdij. Ik denk het wel. Natuurlijk was bekend dat de Gorinchemse St. Janskerk wél had, wat alle dorpskerken ontbeerden: een orgel. Ze zijn uiteraard trots geweest op hun kerkgebouw, de driebeukige kerk uit 1361, met in het koor de marmeren epitaaf ter nagedachtenis van Jan Wijnand Ram, ambachtsheer van Ameide, overleden in 1789. Ze hebben het uiteraard geweten, bedachtzaam dikke sigaren rokend, dat Tienhoven, Ameide en Noordeloos, allen grenzend aan elkaar, de kerken herbergen die de drie oudste torens van de Alblasserwaard hebben. Ze hebben het geweten dat geschiedschrijver Van der Aa schreef in 1846 over de Tienhovense kerk: "De kerk is een klein gebouw, met eenen vierkanten toren en spits, doch zonder orgel." Curieus, alle dorpskerken in de Alblasserwaard waren 'doch zonder orgel' dus waarom dat bij Tienhoven gemeld?

Links: Frontontwerp voor Ameide van C.G.F. Witte
 Rechts: C.G.F. Witte (beide foto's uit boek dr. Den Toom).

Inmiddels is het 23 april 1850 geworden. De kerkvoogden hebben de sigaren even in de asbak gelegd, en ‘delibereren’ over het plan om een orgel te bekommen. De besprekingen van de afgelopen maanden worden nog eens op een rijtje gezet. “Mede gezien de gunstige financiële positie der gemeente....” ‘t Zal in plechtstatige bewoordingen geweest zijn dat men op grond van de vaststelling “Mannenbroeders, we zitten er warm genoeg bij” besloot op deze avond: “We gaan een orgel aanschaffen.”¹

Het leven ging ook toen al soms snel, slechts een luttele vijf dagen later, de 28e april 1850, steekt C.G.F. Witte, orgelbouwer te Utrecht, de benen onder de vergadertafel in de consistorie van Ameide, en overlegt met de kerkvoogden over de vormgeving van de orgelkas, de leveringstijd van een orgel. En vooruit, zakelijk zijn, meteen de prijs maar even uitonderhandelen.²

Witte-orgel in Ameide

Binnen enkele weken (mei 1850) liggen er tekeningen op tafel van twee orgelbouwers, C.F.A. Naber en van C.G.F. Witte (J. Bätz & Co). En inderdaad, men zegt het met plechtige bewoordingen. Men kiest voor het ontwerp van Witte: “vooral uit hoofde der meerdere eenvoudigheid”. De calvinistische rechtzinnigheid was duidelijk al aan het groeien in dit college. Geen ‘wuft versierd’ orgel, maar een ontwerp getooid met eenvoud.

1 Archief kv HG Ameide-Tienhoven, inv.nr. 202.

2 Ibidem, inv.nr. 240.

Het advies van Witte is om te kiezen voor het ontwerp zoals in de ontwerptekening. Hij baseert zich daarbij op de “niet uitgesproken stijl van het kerkgebouw”. Daarom opteert hij voor dit ontwerp, door Den Toom geclassificeerd als “fronttype Mijdrecht”. Ondersteunend argument van Witte is dat “ook elders, waar men niet aan een bepaalde stijl is gebonden, is men met dit type ingenomen.” Witte geeft ook nog het wijze advies om niet te kiezen voor een front in gotische stijl. Het is stukken duurder, maar sluit bovendien niet aan op het aanwezige meubilair in de kerk.

In 1842 komt de sterk op de tweede variant gelijkende derde variant tot stand. Het horizontale labiumverloop in de bovenste tussenvelden maakt plaats voor een naar de zijtorens toe oplopende lijn. Het voor de Hervormde Kerk te Mijdrecht gebouwde orgel is hiervan de eerste uitwerking. In de daarop volgende jaren wordt nog een aantal orgels met deze frontstructuur gemaakt, namelijk te Woerden (Ev. Luth. Kerk, 1846), Harmelen (Hervormde Kerk, 1848), Ameide (Hervormde Kerk, 1851) en Buren (Hervormde Kerk, 1852).

Qua inwendige opstelling zijn deze orgels bepaald niet identiek. In Mijdrecht, waar de claviatuur zich aan de zijkant bevindt, zijn de 13 registers verdeeld over hoofd- en bovenwerk. De grotere orgels te Ameide (17 registers) en Buren (16 registers) volgen dit stramien. Het orgel in Woerden heeft achterkantbespeling, waarbij de lade van het bovenklavier direct achter het front staat als “onderpositief”. De inrich-

ting in Harmelen was wéér anders: Achterkantbespeeling met al het pijpwerk op één lade.

Dit heeft tot gevolg dat de vijf genoemde fronten niet dezelfde maatvoering qua breedte hebben. Harmelen is 2880 mm breed, Woerden 3100 mm, de overige drie zijn allen tussen 3800 - 3900 mm breedte. De hoogte van de kassen varieert. Omdat bij elk van deze orgels de C van Prestant 8 in de middentoren staat, zijn de verschillen klein.

Dan komt "den twaalfden juny" aan bod. De kerkvoogden verstrekken C.G.F. Witte de opdracht tot het leveren van een nieuw orgel voor het lieve bedrag van f 3.750,-. Tegelijk nemen de kerkvoogden de bouw van de orgelkas voor hun rekening³.

Dan blijft het een paar maanden stil, de nijverheid en het werk op de boerderij gingen tenslotte gewoon door. Op 21 november doet Witte bericht dat de beeldhouwer de kosten voor de ornamenten op de orgelkas heeft begroot op f 230,-. Dit bedrag bestaat uit f 75,- voor het materiaal en pasklaar maken. De rest van het bedrag, f 155,-, is voor het eigenlijke snijen en beeldhouwwerk. Witte geeft te kennen dat deze offerte een billijke prijs is. Mijdsrecht en Woerden waren meer geld kwijt.

Vervolgens stelt Witte een van zijn werknemers beschikbaar voor het maken van uitslagen voor de plaatselijke timmerman. De vergoeding hiervoor wordt door Den Toom beschreven als "een geringe"⁴.

Fa. J. Bätz & Co (incl. extra werk)	f 3.860,35 ½
Orgelkas incl. schilderwerk	f 573,70
Rijnbout (beeldhouwwerk)	f 220,18
Scheepsvracht orgel	f 16,00
B. Tours	f 50,00 **
Overige kosten	f 55,97
Totaal	f 4.776,20 1/2

Het verschil tussen de offerteprijs van f 3.750,- en de eindafrekening ad f 3.860,35 1/2 bedraagt f 110,35 1/2 voor (naar ik aanneem) enkele maanden werk. Waarmee "gering" wel als waarheidsgetrouw kan worden gewaardeerd.

Witte dringt wel aan om het hout vooral tijdig te bestellen en benadrukt dat "niet zogenaamd, maar werkelijk droog hout moet worden gebruikt." En afgesproken wordt dat de kas in juni 1851 klaar moet zijn. Wie overigens de plaatselijke timmerman was, komt niet aan het licht in het boek van Den Toom.

In de werkplaats van de plaatselijke timmerman wordt gewerkt aan de orgelkas, ontwerp Witte, fabriceert "Termeys".

In twee vergaderingen op 12 en 31 maart 1851 besluiten de kerkvoogden dat de koop van het orgel gebaseerd zal zijn op een "heerenovereenkomst", afge-

3 Ibidem, inv.nr. 240.

4 Ibidem, inv.nr. 240.

spproken wordt dat er geen contract opgemaakt zal worden. Wel komt er een brief, waarin aanvullende afspraken gemaakt worden omtrent de financiële afwikkeling. Deze afspraken en de gegevens van het orgel ziet u in het kader op de volgende pagina.

In de nazomer, de kas is volgens afspraak in juni klaar, gaat Witte aan het werk.

De 9e november 1851 is een heugelijke dag in Ameide. Het eerste dorpsorgel in de Alblasserwaard⁵ wordt in gebruik genomen, met een lofrede van ds. A.J. Diemont over Psalm 69 : 31a "Ik zal Gods Naam prijzen met gezang". Het orgel wordt bespeeld door B. Tours, organist van de Grote Kerk te Rotterdam.⁶ Tours levert niet alleen vakkundig en muzikaal orgelspel, hij uit ook de nodige loftuitingen, zoals te doen gebruikelijk bij de ingebruikname van een nieuw orgel. (Hoewel, er zijn echt wel gevallen bekend van zeer negatieve kritieken bij oplevering).

Via de pen van Den Toom laten we Tours hier maar eens zelf aan het woord: Het orgel is "een der welluidendste en krachtigste van die dispositie met aangehangen pedaal, welke gevonden kunnen worden".⁷ Naast de lof schrijft Tours ook een lovend keuringsrapport⁸. Zijn kernpunten zijn deze:

- het pijpwerk is uiterst solide bewerkt
- de specie van de pijpen is uitmuntend, de bewerking, inclusief het solderen, laat niets te wensen over
- het pijpwerk is "schoon, krachtig, liefelijk en zonder de minste scherpte geïntoneerd" wat de waarheid van het orgel aanmerkelijk verhoogt. De intonatie levert een deftige en waardige toon op, met name mogen worden genoemd de Bourdon 16 voet, Prestant 8 voet, Viola 8 voet, Fluit 4 voet en Trompet 8 voet.
- het volle werk is kernachtig, welluidend en imposant
- de speelaard is aangenaam en gemakkelijk.

Tours is nog lang niet klaar. Hij "acht zich verplicht zijn uitgebrachte rapport niet te mogen eindigen zonder de Heeren Orgelmakers den welverdienden lof te brengen over de naauwkeurige en voortreffelijke voltooiing des geheelen Orgelwerks, dewelke al weder hunne Eer en Roem als verdienstelijke en eerlijke Orgelmakers handhaaft en verhoogt."

Orgelminnaars zijn gewend aan dit soort lovende teksten, en kennen ook wel voorbeelden waar het lovende de grens overschrijdt en opstijgt tot het niveau van "ronkende reclame", waarbij het eerste het

5 Volgens Caecilia 1851 8/23, 222-223; Gorinchem werd kennelijk niet tot de Alblasserwaard gerekend.

6 Boekzaal 1851-II, 629-630.

7 Caecilia 8/23 (1-12-1851), 222-223.

8 Zie noot 4.

beste dorpsorgeltje met 7 stemmen en zonder pedaal tot het Negende Wereldwonder wordt gebombardeerd. Maar Tours houdt het wat dat betreft netjes. Dat past keurig bij de liberaal-nuchtere geest van de Alblasserwaard.

De geplunderde geldbuidel

‘t Kost wat, een nieuw orgel⁹. Den Toom geeft een keurig overzichtje op pagina 953. Integraal overgenomen op de vorige pagina, inclusief die éne halve cent: Aan giften is f 800,- ontvangen, dus voor iets minder dan 4000 gulden netto was men klaar met het project.

** Op pagina 1419 laat Den Toom zien dat het jaarsalaris van de organisten in Ameide (1886) en Jaarsveld (1890) f 100,00 was. Zonder overdrijving kun je dan wel stellen dat Tours goed bourde, pardon boerde, met zo'n opdracht. Maar we pogen objectief te blijven: We kennen verhalen uit de literatuur waar de heren keurmeesters aan “vreterij en zuiperij” op kosten van de kerkvoogdij, meer geld uitgaven dan het afgesproken persoonlijke traktement, de kerkvoogden konden die extra uitgaven- al dan niet tegen heug en meug - gewoon dokken.

Financiële afspraken

Betaling f 3.150,- te betalen bij oplevering van het orgel. De resterende f 600 in drie gelijke jaarlijkse termijnen. Stemming en onderhoud de eerste drie jaren gratis.¹⁰

9 Archief kv HG Ameide en Tienhoven, inv. nr. 257, jaarrekening 1851.

10 Ibidem, inv.nr. 240.

Dispositie Ameide Hervormde kerk

Manuaal I (Hoofdmanuaal)	Manuaal II (bovenmanuaal)
Prestant 8 Vt. Bourdon 16 Vt. Roerfluit 8 Vt. Cornet 5 St. Octaaf 4 Vt. Quint 3 Vt. Fluit 4 Vt. Octaaf 2 Vt. Mixtuur 3-4 St. Trompet 8 Vt. B/D	Prestant 8 Vt. Holfluit 8 Vt. Viola di Gamba 8 Vt. Salicionaal 4 Vt. Nazard 3 Vt. Roerfluit 4 Vt. Gemshoorn 2 Vt. Pedaal: Aangehangen. Nevenregisters: Koppel (gehalveerd) Ventiel. Klaviatuur: In linker zijwand. Manuaalomvang : C - f''' Pedaalomvang: C - c' Windvoorziening: Buiten de orgelkas.
Orgel verbrand op 3 april 1953 (Archief kv HG Ameide-Tienhoven inv.nr. 202). Een bestek is niet bewaard gebleven. Gegevens ontleend aan Caecilia (1-12-1851, 222-223); Boekzaal (1851-II, 629-630); Sanders, Tellegen, alsmede mondelinge mededelingen ter plaatse verkregen door bemiddeling van de organist, Henk van Egmond te Lexmond. De volgorde van het pijpwerk op de lade is ontleend aan 'Witte, disposities.'	Volgens Boekzaal en Tellegen (Ibidem, inv.nr. 240).

Het onderhoud:

1852-1854 J. Bätz & Co; gratis.

1855-1902 J. Bätz & Co; f 30,00 per jaar.

1903-1906 W. van Dijk; f 30,00 per jaar.

1907-1930 A.S.J. Dekker, f 30,00 per jaar, later wisselende bedragen.

1931: A.S.J. Dekker ontslagen wegens slecht stemwerk. Dekker beroept zich op een niet bestaand contract en dreigt met krasse maatregelen, vruchteloos uiteraard.

1932-1936 Sanders, “een firma welke de zaken van den heer Bätz (sic!) had overgenomen”.¹¹ f 45,00 per jaar”. In de nacht van 3 op 4 april 1953 gaan kerk en orgel in vlammen op¹². Groot onderhoud in 1895.

11 Archief kv HG Ameide en Tienhoven, inv. nr. 257, jaarrekening 1851.

12 Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken, 8 april 1953.

De dichtgemetselde kerkramen van de Sint Janskerk

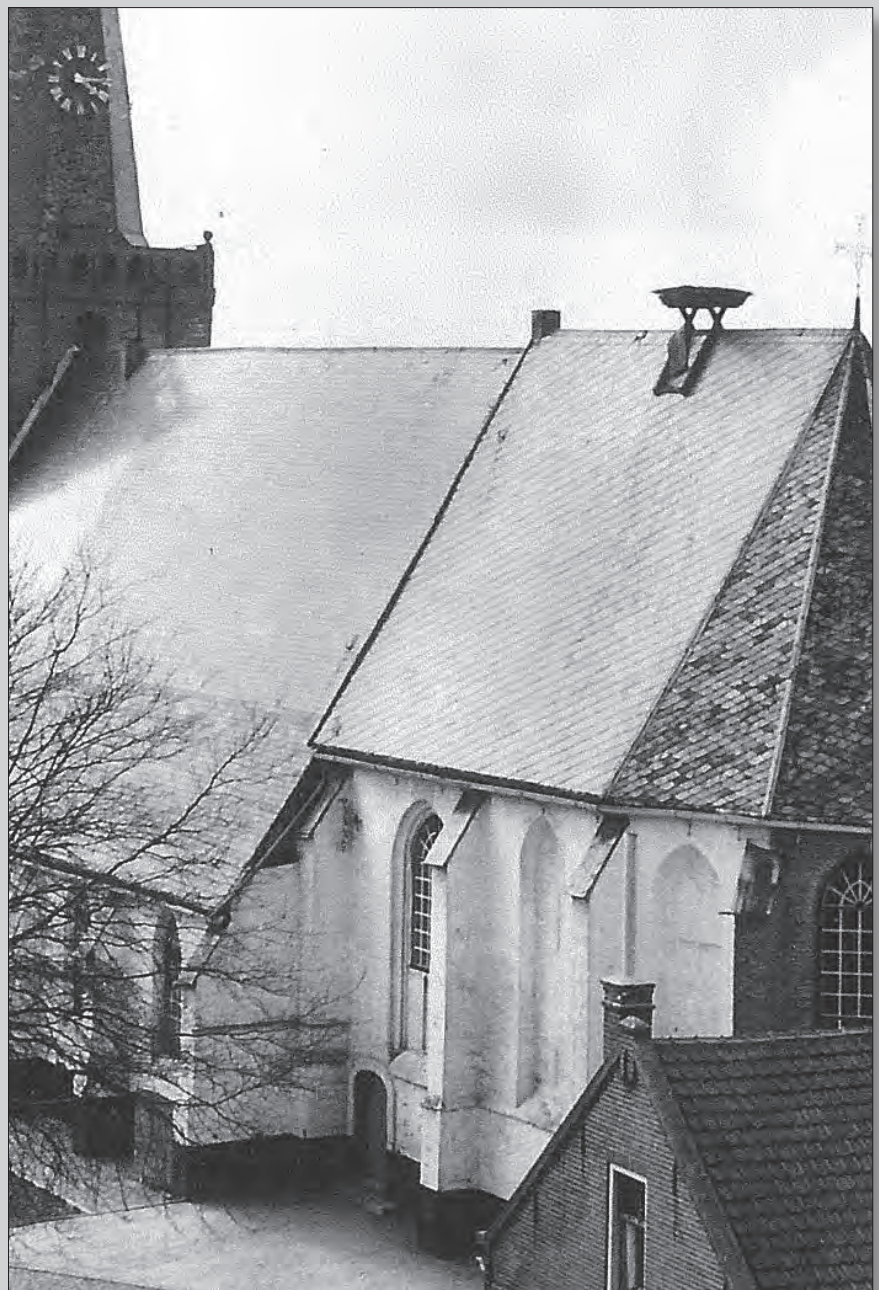
Op de foto rechts zijn twee dichtgemetselde ramen aan de zuidzijde van het koor te zien. Het raam waarvoor het grafmonument van Jan Wijnand Ram stond was ook dichtgemetseld. De twee kerkramen aan weerszijde van het monument waren voor 30 % aan de onderzijde dichtgezet.

Bij meerdere kerken in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden zijn ramen in het verleden dichtgemetseld o.a. in Lexmond¹

¹ Op de website van de Hervormde Gemeente van Lexmond staat het volgende: 'Het orgel, nu tegen de toren geplaatst, stond tot de restauratie 1954 -1958 boven de zuiderbeuk, tegenover de herenbank tegen de buitengevel van de noordmuur. Het koor werd afgesloten met een enorm houten schot, waarachter de consistorie "gebouwd" werd. De twee traveeën van het schip naast de toren werden ook afgescheiden met een wit bekalkt schot om een opslagruimte te krijgen. Het bestaande meubilair werd vervangen door geschilderde vurenhouten banken, nadat over de oorspronkelijk hardstenen vloer, zand was gestort met een nieuwe vloer. De eikenhouten preekstoel in Louis XVI stijl met tuin kreeg een schilderbeurt in mode-1860. Tegen de zuiderbeuk werd een hok getimmerd voor de stoven, de turf en het schoonmaakmateriaal. Voorzover de ramen niet werden dichtgemetseld, werden deze bezet met houten (z.g. franse) ramen, voorzien van goedkoop vensterglas. De vier koperen kronen werden behouden. De buitenmuren werden aangesmeerd en wit gekalkt. De steunberen tegen de noorderbeuk werden weggehaald omdat ze hinderlijk waren voor de Kortenhoeveneseweg. In de dertiger jaren groeide het inzicht dat het kerkgebouw een onwaardige plaats van samenkomst was geworden, maar de hardheid der crisisjaren remde afdoende maatregelen. In 1939 werd het buitenstucwerk zo goed mogelijk verwijderd en binnen werd wat "noodzakelijk onderhoud" verricht. In 1952 werd het herstel urgent toen bouw- en woningtoezicht het gevaar van instorting ontdekte en tot sluiting adviseerde. Een onmogelijke situatie, waarin voorzien werd door onderstempeling van de trek balken en de triomfboog, die verplaatst was naar de overgang tussen het schip en de transepten. De restauratieplannen werden in snel tempo uitgewerkt door ir. J.B. Baron van Asbeck, subsidies werden aangevraagd bij en toegezegd door rijk, provincie en gemeente. Op 18 oktober 1954 begon de fa. Woudenberg & Zn. uit Ameide aan de restauratie. Er werd begonnen met het vernieuwen van de eikenhouten trek balken. De twee enorme houten schotten werden gesloopt. De consistorie in het koor kon natuurlijk niet gehandhaafd blijven; er werd een consistorie met daarboven een catechisatiekamer in de stijl van de kerk aangebouwd. Het houten tongewelf werd schoongemaakt, hersteld en blauw geschilderd. Dichtgemetselde ramen gingen weer open en alle ramen werden uitgevoerd in oud-Hollands glas in lood en brons met Gobertanger natuursteen.

Maar waarom?

Wij hebben deze vraag voorgelegd aan dr. ir. C.H. Doevendans, hoofddocent stedenbouw aan de Technische Universiteit van Eindhoven en voorzitter van de 'Werkgroep Kerkbouw' van de PKN. Die legde op zijn beurt de vraag voor aan Justin Kroesen

Twee dichtgemetselde ramen aan de zuidzijde van het koor.

van het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed in Groningen en aan Gert Jan van der Harst, bouwhistoricus bij de gemeente Delft.

Het antwoord van Justin Kroesen was als volgt: 'Ik ken de situatie niet ter plaatse, en kan dus niet in detail treden. Uit mijn ervaring hier in het noorden weet ik dat vensters om heel verschillende redenen werden dichtgezet, en dat in uiteenlopende tijdperken. Uit de late middeleeuwen zijn enkele gevallen bekend van het dichten van een venster (meestal een) in het koor om er een sacramentshuis te kunnen oprichten (bijv. Oosterend op Terschelling, Goldlinze en 't Zandt in Groningen). In de 18de en 19de eeuw deed men in veel kerken hetzelfde om de preekstoel te kunnen plaatsen. Met name in de 19de eeuw werd die op veel plaatsen naar het koor verplaatst, en om hem aan de muur te kunnen hangen, en ook om hinderlijk tegenlicht tegen te gaan (middeleeuwse kerken zijn altijd op het oosten gericht, wat met name 's ochtends veel licht betekent), werden vensters soms gedicht. De eerste vraag die u zou moeten kunnen beantwoorden is daarom: in welke tijd is het dichtzetten gebeurd?

Twee gedeeltelijk dichtgemetselde ramen in het koor.

Geeft het gebruikte materiaal daarvoor een indicatie?

Gert Jan van der Harst antwoordde: 'Er zijn diverse redenen denkbaar, afhankelijk van toenmalige plaatselijke omstandigheden. Dichtzetten kan veroorzaakt zijn door de inrichting of door bouwtechnische staat. Bij een latere herinrichting, meestal als gevolg van de reformatie, werden vensters dichtgezet om daartegen een klankbord van een kansel, of incidenteel een orgel te plaatsen (mooi voorbeeld is de koorluiting van de Grote of Maria Magdalena kerk in Goes). Mogelijke reden is verder om bij een veranderde opstelling vensters te blinderen vanwege tegenlicht, maar de meest voor de hand liggende oplossing daarvoor is eenvoudigweg het bekende stemmig gekleurde protestantse doekje of gordijntje. In de meeste gevallen is de oorzaak een bouwtechnische. Van veel middeleeuwse kerkgebouwen verkeerde na eeuwen de stenen traceringen en het in lood gevatte glas in slechte staat: gebroken ruitjes en uitzakken van lood met als gevolg inwateren, roestende ijzeren brugstaven met grote gevolgschade voor het metselwerk en zo voort. Daarom werden veel oude vensterinvullingen al vanaf de 17de eeuw in hout vervangen en/of in de 19de eeuw in gietijzer, maar de goedkoopste oplossing is het dichtmetselen van vensters met bijkomende bovengenoemde "voordelen". Veel oorspronkelijk lijkende venstertraceringen zijn twintigste eeuwse reconstructies! Mede aanstoot van een slechte bouwkundige staat kunnen constructieve gebreken zijn: door voortdurende verzakking en/of ongelijke zetting raken de relatief zwakke vensterinvullingen als eerste ontzet. Omdat het fenomeen bij meer kerken in deze streek voorkomt lijkt mij de waarschijnlijk hier slechte grondgesteldheid een belangrijke factor. Als constructieve oplossing is het dichtmetselen overigens om het even: enerzijds helpt het de boogtoppen te fixeren en/of een muur overlans te verstijven, maar anderzijds is het extra belasting van de ondergrond. Het loont ook de moeite om de posities van de dichtgezette vensters onderling eens te vergelijken, met overheersende ZW-wind krijgt de zuidzijde de zwaarste regenbelasting. Mooi onderwerp om eens in het fotoarchief van de RCE (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) te duiken.'

De brandnacht

van 3 op 4 april 1953

Zouden de broeders na afloop van de dienst op Goede Vrijdag 1953 niet alleen nalezing hebben gehouden over het beluisterde, maar ook opnieuw overlegd hebben over het hoe en wat aangaande het beroepingswerk? Zij verlieten pas tegen tien het gebouw, terwijl de koster en diens helpers ondertussen nog druk doende waren geweest om de stoven vanuit de kerk naar het stovenhok onder het orgel te brengen en die daar op te bergen. Daarop werden alle deuren afgesloten en keerden zowel de kerkenraadsleden als de koster huiswaarts om na hun koffie genoten te hebben zich ter ruste te begeven om morgen de Stille Zaterdag te gedenken.

Doch het zou anders lopen. Manufacturier Arie Streefkerk, die tegen elfen de auto vanaf het kerkplein naar zijn garage in het Kerkstraatje had gebracht, constateerde tot zijn verbazing dat de koster kennelijk vergeten had het licht in het koor uit te doen. Niet lang erna zou Jan, de zoon van winkelier Teunis de Lange, zijn verloofde, Dikkie van Bruggen, thuis brengen, of dit tweetal ontwaarde meer: dit was geen gewoon licht, heel anders, flakkerend, en als de weerlicht hebben zij alarm geslagen.

Even later begon dan ook de sirene op het stadhuis langgerekt te loeien en hoorde men de

☞ Twee oude bekenden, deze foto's door doktor Jesse in de brandnacht gemaakt, zijn door hem ter beschikking gesteld aan het in het leven geroepen Verjaardagsfonds. Dit heeft ze als eerste in een hele rij alom verspreid, zowel aan alle Hervormde jarigen binnen de gemeente als daarbuiten, namelijk alle uitgezworven oud Hervormde Termeinaars ontvingen ze met envelopje...

brandweer spoorslags uitrukken en kwam het hele dorp in rep en roer!

Vliegensvlug rolden de spuitgasten resp. op de Dam en de Loswal de slangen uit en werden vele handen aan de pompen en slangen gezet en begon het bluswerk.

Ondanks het vrij late uur - 't was intussen kwart over elf - was in een mum van tijd een bonte schare nieuwsgierigen op de been. Nu behoefde men niet ver te gaan, want 't was al van verre zichtbaar en alom werd de noodkreet geslaakt: *'De kerk staat in brand!'* Rondom deze onheilsplek vormde zich een haag van kijkers, aan ene zijde belicht door de rosse gloed, met de rug in het donker, van voren heet, van achter koud, de ogen gericht op de vreselijke dingen die gebeurden en te gebeuren stonden.

Ondertussen had Arie Streefkerk, wonende onder de rook van de kerk, eveneens door het alarmgeloei opgeschrikt met ontsteltenis de brandhaard ontdekt. Deze besepte onmiddellijk hoe gevaarlijk de situatie was. Hij haalde op een draf zijn auto terug om vliegensvlug zijn kostbaarste zaken in veiligheid te brengen.

Dat waren namelijk zijn zoontje Nico, pasgeboren, plus het kerkzilver dat hij beheerde. Omzichtig moest hij zich een weg banen door de toeloop van mensen nabij de kerk om zijn schatten op de boerderij van zijn schoonouders, de familie Spek, op de Hogewaard te brengen.

Al jaren lang werden van vader op zoon het avondmaalsstel en de doopvont daar trouw bewaard in twee fraaie kisten en bewaakt door de familie Streefkerk. Die kwamen alleen van hun geheime plek als de sacramenten werden bediend, respectievelijk de Doop of het Avondmaal. Bij die gelegenheden werden zowel voor als na de dienst deze kisten met zilveren inhoud door koster Kees Labrie, later Rinus de Vroome, en voorlezer Willem Verheij gehaald en teruggedbracht.

Terug naar de plaatselijke brandweer: deze was heel snel op de plaats des onheils met de kleine en de grote spuit, die vrijwel onmiddellijk water gaven. De kleine brandweerwagen werd aangesloten op de rioolput op de Dam, waaruit Lekwater werd opgepompt. De grote brandweerauto daverde naar de Loswal, waar men direct gebruik kon maken van het water uit de rivier. Er werd groot alarm geslagen en in allerijl schoten de brandweerkorpsen uit Meerkerk, Nieuwpoort, Langerak, Lexmond, Lopik en Groot-Amers te hulp, zodat binnen een half uur met 21 stralen het vuur werd aangepakt. Deze brandweerwagens werden eveneens opgesteld op de Loswal, vanwaar de slangen vliegensvlug waren uitgerold richting het kerkgebouw. Bijna alle, enkel de Lopikse brandspuit, die was gedirigeerd naar het zgn. havenhoofd van Kruyt en Bor. Vandaar gingen de slangen via de Peperstraat en de Nieuwstraat naar het kerkplein om o.a. belendende percelen nat te houden. Een der spuitgasten, Anton Verheij, heeft het nog gewaagd via het zijportaal de kerk binnen te dringen en hoewel hij niets kon ontwaren vanwege de dikke rook, richtte hij zijn slang op de preekstoel, maar hij werd gesommeerd snel terug te keren, daar deze wanhopige doch gevaarlijke poging tot niets zou leiden. Door toedoen van burgemeester Luyendijk had onze brandweercommandant Piet de Groot spoedig assistentie van buitenaf gekregen.

Nadat de hoofdinspecteur en inspecteur J.B. Roelofsen, beiden van het provinciaal brandweerwezen, gearriveerd waren, nam de laatste de algehele leiding op zich, maar het mocht helaas niet baten. Immers likten de vlammen al langs de leien op de nok van het koor. Aanvankelijk had men nog gedacht de toren te kunnen behouden, maar ook dat werd vergeefse moeite. De brand moet ontstaan zijn bij het orgel. Was het kortsluiting of waren het kooltjes in de stoven, die opnieuw waren gaan gloeien? Het fraaie orgel, ruim een eeuw oud, was weldra een prooi der vlammen en met name de orgelpijpen werden geleiders om op deze wijze heel rap het koordak te bereiken. Dit had tot gevolg dat het vuur gretig voedsel

De dag na de verschrikkelijke brand...

vond in de eikenhouten dubbeldaksconstructie, die als een soort schoorsteen werkte- in de richting van de toren, die evenzo volop 'brandstof' bood. Ondertussen waren, als reeds gezegd, van heinde en verre jong en oud toegestroomd om dit jammerlijk schouwspel mee te beleven. Het vuur had tegen het middernachtelijk uur de torenspits in een reusachtige fakkel veranderd ondanks de stromende regen en de watervloed uit de wirwar van slangen. Een van de aangrijpendste momenten uit die vreselijke nacht was toen de torenspits lichterlaaiend ineenstortte, terwijl de torenklok nog probeerde zijn twaalf slagen te laten horen, dat was voor de ontzette toeschouwers om te huilen, wat ook wel het geval was. De stoere toren met zijn verweerde punthoofd ineen zien zakken, 't was net een mens, wiens laatste uur geslagen was en op deze wijze de geest gaf. Zijn stem van jubel en rouw zweeg...

Dat die stromen van regen een zegen, ofwel een geluk bij een ongeluk zijn geweest, is wel duidelijk, tevens stond er een straffe wind, die een vonkenregen westelijk voerde, waarbij huizen en boerderijen met rieten daken, met name die van De Kruijk aan de Van Puttestraat en van Spek op de Hogewaard kletsnat gehouden moesten worden om die te behouden. Ook belendende percelen, zoals de Openbare school, werden door brandspuiten drijfmat gespoten.

Over de brand schreef Ries Spek het volgende: 'Als ik terugdenk aan de kerkbrand van Ameide in 1953 op Goede Vrijdagavond, is het eerste wat wel boven komt, de angst voor het overslaan van de brand naar onze boerderij. Die vrijdagavond waaide er een schrale oostenwind, dit wordt ook wel bevestigd doordat die avond in de kerk stoven zijn gebruikt. De brandlucht in huis deed ons naar buiten gaan, en dan is er allereerst verbijstering als je ziet dat kerk en toren in brand staan. De kerk was voor mij toch ook een plaats van vele herinneringen en indrukken die je daar hebt opgedaan en die richting hebben gegeven aan je verdere levensweg.

Maar dan komt de realiteit van het moment: de boerderij is in gevaar, een spoor van vonkenregen trekt over de boerderij in westwaartse richting. Teunis Versluis, die aan het Brede pad/Kerkweg woonde, vertelde me dat ook daar de vonken neerkwamen, vooral papiersnippers. Door de oostenwind waren de rieten daken droog en was het belangrijk deze zo snel mogelijk nat te krijgen, er was geen pomp beschikbaar om het water uit de gracht op te pompen (de gracht liep toen nog langs de oostkant van het boerderijperceel). Er zijn wat gewone tuinslangen aangesloten op de waterleiding en daarmee het dak opgegaan om het zoveel mogelijk nat te houden, en te controleren. Ik weet wel dat meerderen daarbij hebben geholpen onder anderen Maan het Lam van Achthoven, die tijdens de brand op het dak van de schuur heeft gebivakkeerd.

Zelf heb ik van de brand niet veel gezien, want ik ben met een brandblusapparaat de hooizolder opgegaan om daar alles goed in de gaten te houden, want ook daar zouden vonken kunnen komen, doordat er een dakraam was zonder glas en de kap was wel van pannen maar ook met riet beschoten.

Dat wij angst hadden voor het overslaan van brand moet je ook wel zien in de situatie van vroeger, de veehouder was toen veel kwetsbaarder bij brand dan tegenwoordig. De gebouwen waren voor een groot gedeelte opgetrokken uit hout met riet bedekt. Het voer bestond haast helemaal uit hooi. Kuilgras was vroeger niet in gebruik. De koeien stonden vroeger allemaal vast tussen houten staken, wat veel tijd vergde om bij eventuele brand het vee uit de stal te krijgen. Voor ons bedrijf is het gelukkig goed afgelopen, maar het is wel een gebeurtenis, die je je levenlang niet vergeet.

☞ Zie hier een blad, ooit veilig geborgen in zo'n statig boek met koperen sloten, nu gruwelijk gehavend. Deze schamele rest is op die Stille Zaterdag uit de puinhopen gered en zorgvuldig bewaard en ziet thans weer het licht. Het is een stille getuige of toch een sprekende getuige, nadat het is gestorven. Probeer maar eens te ontcijferen wat er in oud gotisch schrift staat in die Psalm 11, vers 3: 'Sekerlick de fondamenten worden omgestooten...' Zeker, zo'n tekst krijgt op zulke momenten toch een diepere zin!

Ned. Herv. Kerk te Ameide door brand geheel verwoest

Toeschouwer gewond door neerstortende dakgoot

In de nacht van Vrijdag op Zaterdag is de 400 jaar oude Ned. Herv. Kerk van Ameide door brand verwoest. De oorzaak van de brand moet vermoedelijk gezocht worden in de stoven met gloeikolen, die na de dienst van Vrijdagavond weggezet waren in een afgesloten ruimte in het koor. Echter wordt ook door deskundigen kortsluiting niet uitgesloten geacht. De Kerk was verzekerd voor f 100.000.—. Het Hoofd der Chr. School te Ameide, de heer De Haan, werd door een neerstortende dakgoot gewond.

Vrijdagavond bereikte ons een ramp-tijding. Onze correspondent te Ameide meldde zich en deelde mede, dat de Ned. Herv. Kerk te Ameide in brand stond en, zoals de toestand zich liet aanzien, als verloren beschouwd moest worden.

Onmiddellijk begaven wij ons per auto naar het Lekstadje. Vóór Meerkerk waren, ondanks de neerstromende regen, die ver uitzicht belemmerde, de uitslaande vlammen reeds te zien.

In Ameide zelf was het een drukte van belang. Een aantal brandweerauto's werkte op volle toeren.

De gehele bevolking was uitgelopen om de ondergang van het historische gebouw te aanschouwen. De kerk stond nog in volle vlam, de torenspits was echter al ingestort.

Naar hetgeen op dit moment van schrijven bekend is, heeft de brand zich als volgt ontwikkeld:

Des avonds, Goede Vrijdag, was er kerkdienst geweest. Na de dienst bleef de Kerkeraad in het Koor bijeen. Om half elf verlieten de laatste leden het gebouw. Om 11.05 passeerde de heer J. de Lange, die zijn verloofde naar huis bracht, het kerkplein. Hij zag de vlammen in het Koor der Kerk en maakte onmiddellijk brandalarm. Wellicht in een recordtijd was de plaatselijke brandweer ter plaatse en gaf onmiddellijk water. Burgemeester C. W. Luyendijk was eveneens direct op de plaats des onheils. Deze nam onmiddellijk die maatregelen, welke genomen dienden te worden en gaf er blijk van, in een geval als uit zeer zeker de juiste man op de juiste plaats te zijn. Hij liet direct de brandweren van omliggende plaatsen alarmeren, zodat binnen een half uur de corpsen van Meerkerk, Nieuwpoort, Langerak, Groot-Ammers, Lopik en Lexmond aanwezig waren. Met twintig stralen werd toen het vuur aangepakt. Door toedoen van burgemeester

toren-uurwerk pas gerestaureerd. De bel heeft 's nachts om 3 uur de strijd verloren en is toen met veel geraas in de toren omlaag gevallen.

EEN SLACHTOFFER

Te ongeveer één uur 's nachts viel er een slachtoffer. De heer De Haan, hoofd van de Chr. School en kerkelijk ontvanger, waagde zich in begrijpelijke ijver te dicht bij het brandende gebouw en werd door een neerstortende, brandende dakgoot getroffen. Bewusteloos viel de heer De H. ter aarde. Hij had brandwonden aan zijn schouder en een hersenschudding. Direct werd een ladder tot een draagbaar getransformeerd en vervoerde men het slachtoffer naar het doktershuis.

DE KERK

De Ned. Herv. Kerk te Ameide was een bijna 400 jaar oud gebouw, in Gothische stijl opgetrokken. Met de bouw werd in 1365 begonnen. Vlak vóór de oorlog werd besloten de Kerk te restaureren en stond zij op de lijst van bouwwerken, die hiervoor in aanmerking kwamen. In de kerk was een oud, doch zeer mooi orgel gebouwd. In het koor bevond zich een zeer fraaie graf-tombe van de fam. Ram. De Kerk bood 400 zitplaatsen.

Gretig vonden de vlammen voedsel in de oude eikenhouten balken in de kerk en het geheel brandde als een fakkel. Dit duurde tot ongeveer twee uur. Toen was het pleit beslecht. De meeste brandweerauto's rukten in en men kon zich beperken tot nablussen met een paar stralen. Dit werk duurde Zaterdag voort.

Naar wij vernamen, was het gebouw verzekerd voor f 100.00.—.

Men mag van een groot geluk spreken, dat de regen en het ontbreken van wind zeer gunstig werkten voor de bestrijding van de brand. Anders was de ramp voor

De politie stelt nog een onderzoek in naar het ontstaan van de brand. Zoals men weet zijn er twee lezingen over de oorzaak. Zo denkt men aan de stoven, die na afloop van de dienst — zonder dat de z.g. „testen” geleidigd waren — in een bergplaats in 't koor zijn geplaatst. In 't koor is ook de brand 't eerst gesignaleerd.

De koster, dhr. M. J. de Vroomen, vertelde ons echter, dat de stoven de oorzaak niet kunnen zijn geweest. Om half elf zijn nog enkele kerkeraadsliden vlak bij 't stovenhok geweest en zij hebben geen onraad bespeurd. Hij denkt dan ook aan kortsluiting.

BIJ DE DOKTER

Over de uitmuntende leiding van burgemeester Luyendijk bij de brand en de welwillende wijze, waarop hij en andere persoonlijkheden de pers in alles terwille waren, — niets dan lof.

Daarom stelde het ons een onze collega's zo teleur, toen we een geheel andere instelling ontmoetten bij de plaatselijke arts, dokter Jesse. Toen we te diens huize informeerden, hoe de toestand was van de gewonde heer De Haan, reageerde hij slechts met een nors „Dat weet ik niet.” En toen we hem vroegen, of hij ons een afdrukke kon verschaffen van één der foto's, welke hij als amateur-fotograaf van de brandende kerk had gemaakt, maakte hij ons in vier woorden duidelijk, dat hij daar honderd gulden voor moest hebben.

Onze lezers zullen dus wel begrijpen, dat de foto's, welke we in dit nummer afdrucken, niet van deze amateur-fotograaf zijn.

Gaarne willen wij vanaf deze plaats hulde brengen aan burgemeester Luyendijk niet alleen voor de correcte wijze, waarop hij alle maatregelen nam, die genomen moesten worden, maar ook voor de humane wijze, waarop hij handelde t.a.v. allen, die bij de brand direct of zijdelings betrokken waren. Ook tegenover de pers toonde de heer Luyendijk het juiste begrip te hebben. Niet alleen liet hij de persmen uit de omliggende plaatsen onmiddellijk waarschuwen, maar ook de wijze, waarop hij deze ontving, verdient alle lof.

Ex-koning Carol Portugal overleden

Ex-koning Carol van Portugal is te Estril bij Lissabon aan een hartaanval overleden, aldus schalk Urdarianu, een voormalig hoogwaardigheidsbekleder van de Roemeense hof.

175 Vrijwilligers naar Korea vertrokken

Een trein met 175 vrijwilligers naar Marseille vertrokken. Franse havenplaats gaat in de richting onder commando van de eerste luitenant J. Beekman op dag j.l. aan boord van de „bryn”, een door Frankrijk ter beschikking gestelde Noorse boot, met bestemming Korea.

Bij dit detachement zijn officieren ingedeeld van de kundige dienst van de Militaire Vrouwenafdeling. De luitenant van Nassaukazerne tevorens een korte afcheidsgang gehouden. Tijdens deze reis komt luitenant Beekman telegram voor van koning Willem III, waarin de mannen van de detachement aangespoord de naam van het land hoog te houden. Bij de vertrek was de aalmoezenier van de Vrande aanwezig. Hij is drie dagen geleden met de „Wend” uit Korea naar Nederland teruggekeerd.

Grenscommies veroordeeld

In overeenstemming met de is dezer dagen de 60-jarige grenscommies der Invoerrechten, C. A. uit Rotterdam, oordeeld tot tien maanden gevangenisstraf met aftrek. Hij is door het onjuist invullen van de formulieren onveraccijnsd bestemd voor buitenlandse goederen in het eigen land in omloop te brengen. Het Rijk is hierd 11.000 gulden aan invoerrechten nadeeld. De 56-jarige shipper F. W. de G., die wegens overtreding terecht heeft gestaan, is oordeeld gebrek aan bewijs vrijgesproken.

Johannes de Evangelist

Herman Beckmann

Het paneel Johannes de Evangelist op Patmos¹ is geschilderd door Jeroen Bosch. Het is 43,3 cm breed en 63 cm hoog. Dendrochronologisch onderzoek² heeft aangetoond dat het paneel pas rond 1490 kan zijn beschilderd, maar omdat de panelen meestal langer bleven liggen om goed te drogen, wordt het door de meeste deskundigen gedateerd rond 1504. Het paneel is rechtsonder gesigineerd met Jheronimus. Het schilderij bevindt zich in de Gemäldegalerie in Berlijn.

Volgens Professor Jos Koldewij van de Radboud Universiteit Nijmegen waren dit paneel en het paneel voorstellende Johannes de Doper, dat in het Museo Lazaro Galdiano te Madrid hangt, de bovenste buitenluiken van het verloren gegangene Mariaretabel dat in de kapel van de Lieve Vrouwe-Broederschap in de Sint Jan in Den Bosch heeft gestaan. Deze broederschap werd ook wel de Zwanen-broederschap genoemd.

Op de achterzijde van het buitenluis van Johannes de Evangelist (zie de volgende bladzijde) zijn in een cirkelvormige voorstelling scènes uit de lijdens-weg van Jezus Christus afgebeeld, zoals Jezus op de Olijfberg, de kruisweg, de kruisiging en de graflegging. In het centrale gedeelte van de cirkel staat een voederende pelikaan op zijn nest.

In tijden van voedselschaarste pikt de pelikaan in zijn borst om zijn jongen met zijn eigen bloed te voeden. De pelikaan is daarom het symbool van Jezus Christus die zich zelf voor de mensheid opofferde.

De voorstelling van Johannes op Patmos was een van de symbolen van de Lieve Vrouwe-

Boven: Johannes de Evangelist op Patmos is geschilderd door Jeroen Bosch. Het is 43,3 cm breed en 63 cm hoog.

Onder: Johannes de Doper, olieverf op paneel, 40 x 48,5 cm, Ongesigineerd en gedateerd, Museo Lazaro Galdiano, Madrid.

1 Patmos is de naam van een Grieks eiland in de Egeïsche Zee, gelegen in de eilandengroep Dodekánesos, waarvan het Patmos het meest noordelijk gelegen eiland is. Het kleine, ca. 34 km² grote eiland is van oorsprong vulkanisch en telt zowat 2600 inwoners.

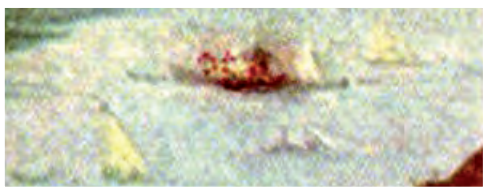
2 Dendrochronologie of jaarringen-onderzoek is de wetenschapsdiscipline die zich bezighoudt met het dateren van houten voorwerpen of archeologische vondsten aan de hand van in de voorwerpen herkenbare groeiringen (jaarringen). (Wikipedia).

Het lijden van Jesus Christus, olieverf op paneel, achterzijde Johannes de Evangelist.

3 details

Broederschap en komt ook voor op hun kazui-fels en het drukwerk van de broederschap. Een ander symbool was de zwaan. Johannes de Evangelist houdt op het schilderij op met schrij-ven, omdat er op de berg een engel verschijnt. De engel heeft merkwaardige plantaardige mi-nerale vleugels. De engel wijst naar de Maagd met het kindje Jezus, die linksboven in een zon-neschijf zijn verschenen.

Details van de voorkant van het paneel Johannes de Evangelist, zie hiernaast:

Rechts op de voorgrond staat een 'krekkel', die doet denken aan de duivelse krekels uit Openbaringen 9 : 10³. Het wordt niet uitgesloten dat Bosch zichzelf hieronder als Tytinillius⁴ heeft geschilderd. Zoals te zien is draagt de 'krekkel' een bril en een pantser van ijzer en de staart van een scorpioen. Het wezen is voorzien van twee krekelachtige vleugels. Hij tracht de omgevallen inktpot op de voorgrond te bemachtigen. De adelaar, het symbool⁵ van Johannes de Evange-list, links op de voorgrond, houdt hem echter scherp in de gaten. Op de achtergrond, links van de engel, een brandend schip. Openbaringen 8 : 9⁶.

De achtergrond van het schilderij wordt afgeslo-ten door een stadsgezicht, waarin sommigen Nijmegen denken te herkennen, met rechts de Kronenburgertoren (1425) en links de toren van de Stevenskerk, waar met de bouw omstreeks het midden van de 13e eeuw werd begonnen

Voor het schrijven van dit artikel zijn de vol-gende bronnen uitvoerig gebruikt:

Johannes de Evangelist op Patmos, Wikipedia, en Karel Braun, *Alle tot nu toe bekende schilde-rijen van Jeroen Bosch*, Rotterdam, 1976.

3 Hun borst leek een pantser van ijzer. Hun vleugels maakten een geluid als het geratel van talloze wagens die ten strijde trekken. Verder hadden ze een staart met een angel, net als scorpioenen. Met die staart konden ze de mensen pijnigen, vijf maanden lang.

4 Tytinillius, de koorduivel. Deze duivel had tot taak om de geestelijken die met koordienst belast waren te bespieden en al hun zondige gedachten op te schrijven, zodat hij bij het laatste oordeel deze tegen hen kon gebruiken.

5 De symbolen van de andere drie Evangelisten zijn de mens voor Mattheus, de leeuw voor Marcus en tenslotte de stier voor Lucas.

6 Openbaringen 8: De tweede klonk en er was een grote bran-dende berg die in de zee viel en een derde van de zee werd bloed. Openbaringen 9: En een derde van alle ademende schepselen in de zee stierf en een derde van de schepen ging verloren.

Drieluik met het Laatste terug thuis in het Centraal

Candice van Heghe

In het Centraal Museum in Utrecht was tot voor kort een prachtige tentoonstelling te zien, waarin slechts één werk centraal stond: het *Drieluik met het Laatste Avondmaal* uit 1521. Met de tentoonstelling "In Stille Harmonie" vierde het museum deze meest recentste aanwinst, geschilderd door een onbekende Utrechtse Meester voor het Utrechts Kartuizerklooster Nieuwlicht. Het werk is erg bijzonder omdat het één van de weinig bewaard gebleven Utrechtse altaarstukken is die de Beeldenstorm overleefden. Veel Noord-Nederlandse altaarstukken van een dergelijk formaat gingen verloren bij de godsdienstonrusten in de zestiende eeuw. Daarnaast is het drieluik ook erg waardevol omwille van zijn herkomstgeschiedenis, die nauw verbonden is met de geschiedenis van de stad Utrecht.

Het drieluik kent een bewogen geschiedenis. In het begin van de twintigste eeuw kwam het terecht in de collectie van Jacques Goudstikker (1897 – 1940). Goudstikker was een gerenommeerd Joods kunsthandelaar met een bloeiende kunsthandel aan de Amsterdamse Herengracht. De inval van de Nazi's in Nederland in 1940 zorgde ervoor dat hij met zijn familie moest vluchten naar Zuid-Amerika en zijn kunsthandel achter moest laten. Tijdens de reis kwam Jacques Goudstikker om het leven bij een tragisch ongeluk. Zijn kunsthandel in Amsterdam bleef achter met een handelsvoorraad van meer dan duizend kunstvoorwerpen, waaronder het *Drieluik met het Laatste Avondmaal*. De achtergebleven medewerkers van Goudstikker verkochten de collectie aan Hermann Göring voor een fractie van de eigenlijke waarde. Na de oorlog, in 1945, werd een deel van Goudstikkers collectie door de geallieerden aan de Nederlandse Staat overgedragen. Vanwege de Utrechtse herkomst kreeg het Centraal Museum het *Drieluik met het Laatste Avondmaal* in 1948 in bruikleen van het voormalig Instituut Collectie Nederland.¹

In 2005 werd door de erfgenamen van Goudstikker een claim neergelegd bij de restitutiecommissie. Na een langdurende rechtzaak, die duurde van 1997 tot 2006, werd besloten om een deel van de schilderijen terug te geven aan de erfgenamen van Jacques Goudstikker. Als gevolg daarvan werd de bruikleen aan het Centraal Museum beëindigd. In 2010 kon de Stichting Van Baaren Museum het drieluik van de erfgenamen verwerven. Vervolgens werd het opnieuw in langdurig bruikleen gegeven aan het Centraal Museum.²

Het Drieluik met het Laatste Avondmaal

De triptiek toont op het middenpaneel het Laatste Avondmaal, gesitueerd in een open loggia (zie afbeelding rechts). Centraal aan de tafel zit Christus, gekleed in een blauw gewaad. Hij is in het gezelschap van zijn twaalf leerlingen, allen gezeten rond een vierkante tafel. De figuur het dichtst bij Christus, de man in het rood, is de apostel Johannes.

¹ Het Instituut Collectie Nederland is tegenwoordig ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed.

² M. Faries en L. M. Helmus, *Catalogue of Paintings. 1363-1600*, Utrecht, 2011, pp.11-12.

Avondmaal

Museum in Utrecht

Op het eerste zicht lijkt het middenpaneel enkel het Laatste Avondmaal te tonen, maar in het hele drieluik zitten verschillende andere taferelen verborgen.

beeld aan het hart van Christus, als de leerling ‘van wie Jezus hield’. Johannes krijgt hier zo een centrale rol in het tafereel: hij versmelt bijna met de figuur van Christus.

Het moment dat hier wordt uitgebeeld is de instelling van de eucharistie. De eucharistieviering is het belangrijkste sacrament in de Katholieke en Orthodoxe kerk. Volgens hun leer vindt tijdens de heilige Mis een transsubstantiatie plaats: het brood en de wijn, die in de kerk tijdens de eucharistie worden geconsecreerd, worden daadwerkelijk lichaam en bloed van Christus. Zo komt Christus tot de gelovigen tijdens de heilige communie. Het is het moment van de eucharistie dat de schilder hier in het drieluik heeft afgebeeld: in zijn rechterhand houdt Christus een hostie. Hiermee stelt hij het voorbeeld voor de eucharistieviering zoals die tot op de dag van vandaag nog steeds wordt uitgevoerd. De aanwezigheid

In het evangelie van Johannes (Joh. 13, 23) wordt over deze scène geschreven: ‘één van Zijn leerlingen, Zijn naaste tafelenoot, rustte aan het hart van Jezus. Het was de leerling van wie Jezus hield’³ Er wordt algemeen aangenomen dat Johannes hier zichzelf beschrijft. Hij was dus één van de uitverkoren leerlingen en zat tijdens het laatste avondmaal rechts van Jezus aan tafel, op de ereplaats. In de schilderkunst inspireert men zich voor het uitbeelden van het Laatste Avondmaal vaak op dit fragment uit het evangelie, want Johannes wordt bijna altijd letterlijk afge-

van de wijn, het bloed van Christus, wordt niet, zoals gebruikelijk was, verbeeld met een kelk op tafel, maar door de aanwezigheid van verschillende kruiken waar de apostelen uit drinken.

Christus reikt met zijn rechterhand naar het lam op de tafel en verwijst daarmee naar het Lam Gods. Ook deze verwijzing komt uit het evangelie van Johannes. Daarin benoemt Johannes de Doper Jezus als ‘het Lam van God, dat de zonde van de wereld wegneemt’ (Joh. 1, 29). Zo werd Christus, die zich met zijn kruisdood opofferde voor de zonden van de wereld, vergeleken met een offerlam.

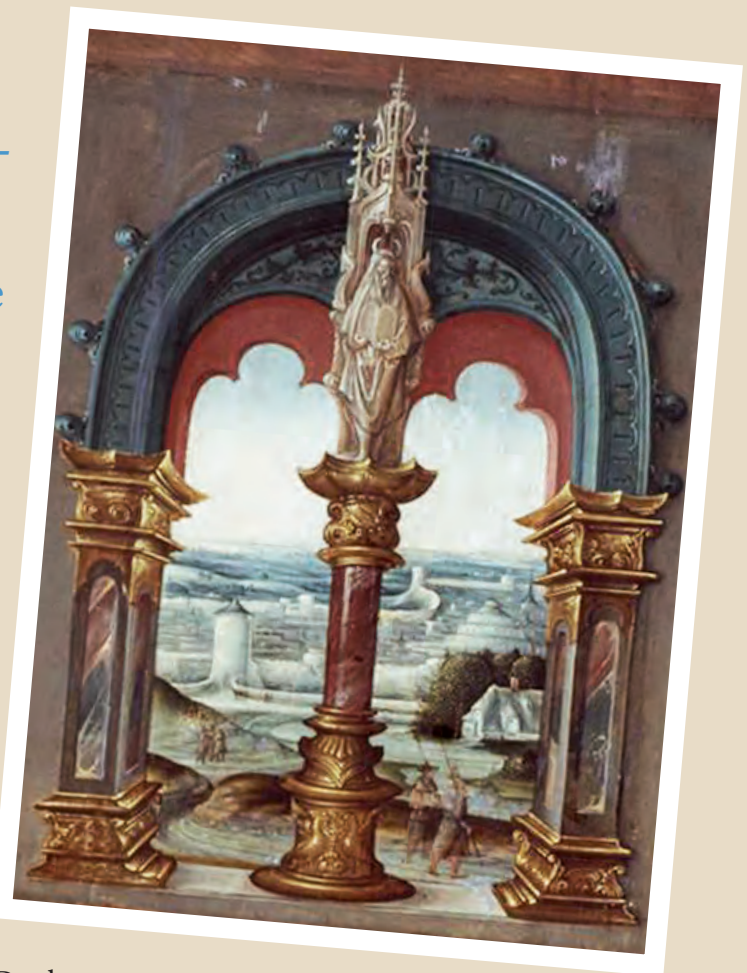
³ Alle Bijbelcitaties zijn afkomstig uit de Willibrordvertaling (derde druk, 1996).

✂ **Onder meer met behulp van dit doorkijkje met het Judasverraad achter de voetwassing creëerde de schilder diepte in het schilderij. Achter de centrale tafelscène geeft hij ons door een renaissancistisch raampje uitzicht op een weids landschap met grote rotsen in de verte.**

Op het eerste zicht lijkt het middenpaneel enkel het Laatste Avondmaal te tonen, maar in het hele drieluik zitten verschillende andere taferelen verborgen die allemaal verband houden met deze gebeurtenis. Zo is in dezelfde ruimte, links achter het Laatste Avondmaal, een andere Bijbelse scène te zien: Jezus die de voeten van de apostelen wast. Deze gebeurtenis ging vooraf aan de maaltijd zelf. De apostel Petrus protesteerde toen zijn meester hem de voeten wilde wassen (Joh. 13, 8). Petrus is hier te herkennen aan zijn grijze baard. Dankzij zijn kledij kan hij ook geïdentificeerd worden in de scène van het Laatste Avondmaal. Ook de andere apostelen, bijvoorbeeld Johannes in een rood gewaad, zijn in beide scènes op dezelfde wijze afgebeeld.

Achter dit tafereel werd door de schilder een doorkijkje gecreëerd dat waarschijnlijk de scène van het verraad van Judas uitbeeldt.⁴ Dit is het moment waarop Judas het op een akkoord gooit met de hogepriesters. In ruil voor het verraad van Christus kreeg hij een zak met dertig zilverlingen. Aan de tafel zit hij met de geldzak op schoot tegenover Christus, het dichtst bij de toeschouwer. Naast het verraad verwijst de geldzak ook naar zijn rol als kashouder binnen de groep van de apostelen.

Onder meer met behulp van dit doorkijkje met het Judasverraad achter de voetwassing creëerde de schilder diepte in het schilderij. Achter de centrale tafelscène geeft hij ons door een renaissancistisch raampje uitzicht op een weids landschap met grote rotsen in de verte (afbeelding rechts boven). In het landschap werd onder meer diepte gecreëerd met behulp van het kleurgebruik. Deze techniek wordt atmosferisch perspectief genoemd. Omdat donkere kleuren dicht bij lijken dan lichte tinten kan men door het gebruik van verschillende tinten blauw of groen op een eenvoudige manier diepte suggereren in een landschap. Dezelfde methode werd gebruikt voor de lucht in de zij- en buitenluiken van het drieluik.

Herkomst en opdrachtgevers

Het drieluik hing oorspronkelijk in het Utrechtse klooster Nieuwlicht. Het Nieuwlicht klooster werd in 1392 gesticht door Zweder en Willem van Abcoude van Gaesbeek en bevond zich ten noorden van Utrecht, aan de Vecht.⁵ Het was een bekend en rijk Kartuizerklooster waar tal van deftige burgers en ook edellieden zich lieten begraven. In dit klooster leefden in het begin van de zestiende eeuw, ten tijde van het ontstaan van het drieluik, zo'n vijftien monniken, waarvan de meesten afkomstig waren uit vooraanstaande families.⁶ Dankzij de familiewapens bovenaan het middenpaneel kon het drieluik in verband worden gebracht met de Utrechtse families Pauw en Zas.⁷ Het wapen van de familie Pauw staat links en dat van de familie Zas rechts. Deze twee Utrechtse families hebben veel betekend voor het Kartuizerklooster Nieuwlicht.

Op het linkerluik worden drie knielende Kartuizermonniken afgebeeld, zij zijn de mannelijke opdrachtgevers of schenkers van de triptiek (afbeelding 1). De monniken dragen een simpel habijt, met daarboven een scapulier.⁸ De linker monnik kon geïdentificeerd worden als Jacobus Pauw. Hij draagt geen scapulier, omdat hij op het moment dat het schilderij gemaakt

5 R. van Luttervelt, "Twee Utrechtsche primitieven (Johannes van Huemen?); *Oud-Holland* 62 (1947), p. 108.

6 R. van Luttervelt (1947), pp. 119-120.

7 De identificatie met deze Utrechtse families gebeurde door R. van Luttervelt, de conservator van het Amsterdamse Rijksmuseum.

8 Een scapulier is een bovenstuk, bestaande uit twee lappen stof, dat aan de zijanten verbonden is met een lint.

werd nog novice was. Ook het feit dat hij nog geen tonsuur heeft zoals de andere twee monniken wijst hierop. Wanneer een monnik werd opgenomen in de orde, werd zijn kruin geschoren. Op basis van de datering van Jacobus' noviciaat wordt het schilderij rond 1521 gedateerd.⁹ Op hun knieën vóór Jacobus zitten zijn broer Vincentius Pauw en zijn neef Petrus Zas, maar het blijft onzeker wie wie is.¹⁰ Petrus Zas was van 1525 tot zijn dood in 1540 prior van Klooster Nieuwlicht.¹¹

Op het rechter zijluik is een vrouwelijke schenker afgebeeld (afbeelding op bladzijde 45). Waarschijnlijk is dit Digna Zas, de tante van de drie monniken op het linkerluik. Zij was, in tegenstelling tot wat haar kledij doet vermoeden, geen non, maar een bijzonder religieuze vrouw die tijdens haar leven verschillende schenkingen deed aan Nieuwlicht. Het drieluik werd mogelijk besteld naar aanleiding van de dood van de vader van Jacobus en Vincentius: Ghijsbert Pauw. Hij was een vooraanstaand man in Utrecht die bij de intrede van zijn zoon, Jacobus Pauw, een grote schenking aan het klooster deed. Hij overleed kort daarna, op 27 oktober 1521, en werd begraven bij het martelarenaltaar in de kloosterkerk.¹² Altaarstukken of memorietafels werden vaak opgehangen in de nabijheid van het graf van de stichters. Bij het opdragen van missen en op speciale feestdagen werden de luiken geopend, zodat de stichters te zien waren en er gebeden kon worden voor het zielenheil van de overleden opdrachtgevers. Het drieluik vervulde binnen het klooster dus een commemorative functie.

Iconografie

Achter de drie mannelijke schenkers zijn op het linkerluik twee heiligen afgebeeld. Zij konden geïdentificeerd worden aan de hand van hun vaste attributen. De heilige op het linkerpaneel is Vincent van Zaragoza. Hij werd levend op een grilrooster verbrand en houdt in zijn hand de ijzeren staaf waarmee hij gemarteld werd.¹³ Rechts van hem staat de heilige Sebastiaan. Hij wordt traditioneel afgebeeld met pijlen in zijn lichaam, vastgebonden aan een paal of zuil. Op deze triptiek heeft hij echter zijn martelaarsattributen -de pijlen- in de hand.

De heiligen op het rechterpaneel zijn de heilige Joris en Johannes de Evangelist. Sint Joris wordt meestal afgebeeld in het gezelschap van een draak, het symbool

⁹ H.J.J. Scholtens, 'Kunstwerken in het Utrechtse kartuizerklooster. Nogmaals: De kloosterkerk van Nieuwlicht en het drieluik van de H.H. Martelaren (1521)', *Oud-Holland* 67 (1952), pp. 158-159.

¹⁰ H.J.J. Scholtens (1952) (noot 5), pp. 158-159. H.J.J. Scholtens identificeert gezien de gelaatstreken de linkermoonnik als Vincentius en de andere als Petrus.

¹¹ H.J.J. Scholtens, 'De priors van het Kartuizer-klooster Nieuwlicht bij Utrecht', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 53 (1929), pp. 340-341.

¹² R. van Luttervelt (1947), p. 112.

¹³ L.M. Helmus, *In stille harmonie. Het zestiende-eeuwse kartuizer drieluik terug in Utrecht*, Utrecht, 2011 en L. M. Faries en L. M. Helmus (2011), pp. 348-355. Lange tijd heerste er verwarring over de identiteit van deze heilige. Zowel de heilige Laurentius als de heilige Vincentius van Zaragoza stierven een marteldood op het grilrooster. Een andere versie van Vincentius' marteling is dat zijn lichaam met haken uit elkaar werd getrokken. L.M. Helmus suggereert dat het deze haken zijn die de heilige op het linkerluik in de hand houdt en dat de figuur dus geïdentificeerd kan worden als Vincentius van Zaragoza.

Wanneer het altaarstuk

voor het kwaad. Hier is dat echter niet het geval. Na verschillende martelaarspogingen werd de heilige uiteindelijk onthoofd met een zwaard, dat hij hier in de hand houdt. Naast hem staat Johannes de Evangelist. De kelk die Johannes hier in de linkerhand houdt verwijst naar een legende waarin hij door het uitspreken van een gebed de inhoud van een gifbeker onschuldig maakte en zo aan de dood ontsnapte. Deze legende wordt door Jacobus de Voragine beschreven in zijn *Legenda Aurea*, een verzameling heiligenverhalen uit de dertiende eeuw. Met zijn rechterhand maakt Johannes het zegenende gebaar over de inhoud van de kelk. Nadat hij van de gifbeker dronk wekte hij twee anderen terug tot leven die eerder door datzelfde gif gestorven waren.

Op de achtergrond van het rechterzijluik zijn de kruisdraging van Christus en zijn ontmoeting met de heilige Veronica afgebeeld. Zij bood Jezus tijdens de kruisweg een doek aan om het zweet en bloed van zijn gezicht te vegen. Het doek is nu een belangrijk relikwie binnen het katholieke geloof want bij het afvegen zou de afbeelding van Christus' gezicht op miraculeuze wijze op het doek zijn geprent.

Wanneer het altaarstuk niet gebruikt werd om de mis op te dragen werd het gesloten (zie links staande afbeelding). Dan waren enkel de buitenpanelen zichtbaar. Deze vormen één geheel, dat is te zien aan het weidse landschap dat doorloopt achter de twee afgebeelde heiligen: Nicolaas van Myra en de heilige Catherina van Alexandrië. De heilige Nicolaas is afgebeeld als bisschop met een staf en een mijter. De ton met de kinderen verwijst naar een verhaal van drie in stukken gehakte kinderen die Nicolaas op wonderbaarlijke wijze weer tot leven wist te wekken. De heilige Catharina is te herkennen aan haar vaste attributen: het zwaard, een boek en onder haar voeten een gebroken houten rad. Het boek in Catharina's hand refereert naar haar intelligentie en onder haar voeten zien we kiezer Maxentius die door haar vertrapt wordt. Zijn martelpoging met het rad mislukte omdat het door de bliksem werd vernield vóór Catharina gemarteld kon worden. Uiteindelijk slaagde de keizer erin Catharina te onthoofden met een zwaard dat zij hier in de hand houdt.

Restauratie

Na de tentoonstelling plant het Centraal Museum een restauratie van het drieluik, in de loop van 2012. Tijdens deze restauratie zullen onder andere de voor- en achterzijden van de zijluiken, die bij een oudere ingreep van elkaar werden gescheiden, terug samengevoegd worden.¹⁴ Er zullen ook lacunes worden opgevuld en de oude vernislaag zal worden verwijderd. Na voltooiing van de restauratie zal het drieluik opnieuw in volle glorie te zien zijn in de vaste opstelling van het Centraal Museum in Utrecht.

¹⁴ Tussen 1939 en 1946 werden de voor- en achterzijden van de twee zijluiken van elkaar gescheiden, waardoor de voorstellingen naast elkaar konden worden getoond en het drieluik als een vijfstuk werd gepresenteerd. Na de restauratie zal het werk weer als drieluik te zien zijn.

Het Patrocinium

van de kerk in Ameide

De kerk van Ameide heeft als beschermheilige Sint Jan de Evangelist. Bij de wijding van de kerk is aan deze heilige de bescherming van de kerk toevertrouwd. Normaal gesproken zou men in Ameide een reliek van Johannes de Evangelist moeten hebben gehad en die reliek werd bewaard op het hoofdaltaar.

Hall's Iconografisch handboek zegt over hem: 'Johannes was de zoon van de visser Zebedeüs uit Galilea en de apostel Jacobus zijn broer. Hij wordt beschouwd als de auteur van het vierde evangelie en heeft, volgens de traditie, ook het boek Openbaring geschreven. Hij is een van Christus' eerstgeroepen. Hij komt met Petrus en Jakobus voor in de scène van de Transfiguratie. Bij het Laatste Avondmaal ziet men hem het hoofd op de borst van Christus leggen, naar de traditie die hem vereenzelvigt met 'de discipel van wie Jezus hield'.

In Getsemane slaapt hij samen met Petrus en Jakobus terwijl Christus bidt. In een van de versies van de Kruisiging ziet men alleen Johannes en Maria, staande aan de voet van het kruis. Hij is een van de figuren bij de Kruisafneming, de daaropvolgende Piëta¹ en bij de Graflegging. Johannes komt voor bij de dood van Maria en Maria-Hemelvaart, omdat de apocriefe geschriften waarop deze scènes zijn gebaseerd aan hem werden toegeschreven. In de Handelingen der Apostelen vergezelt hij vaak de apostel Petrus. Hij werd traditioneel vereenzelvigt met de Johannes die werd verbannen naar het eiland Patmos, waar hij het boek Openba-

¹ Piëta (Italiaans: *pietà*, wat 'compassie' of 'piëteit' betekent) is in de kunst de benaming voor een afbeelding of uitbeelding van de dode Christus vergezelt door Maria of engelen. Het kan een schilderij of een beeld zijn. Het is niet hetzelfde als een kruisafname of de beweging van Christus, maar het is een meer reflectief onderwerp. De meest voorkomende vorm is die van de dode Christus op schoot bij Maria.

Perkamenten blad (355 x 240 mm) komt uit het Evangelarium van de Benedictijner Abdij van Liessies.

ring schreef. Hij zou op hoge leeftijd zijn gestorven te Efeze. Johannes' attributen zijn een boek en een boekrol, als verwijzing naar zijn geschriften, een adelaar die een pen of een inktpot in zijn snavel kan houden, een miskelk waaruit een slang kruipt, een kookpot en een palm - niet die van de martelaren,

maar de palm die Maria bij haar dood aan Johannes schonk (hij houdt hem alleen vast in scènes die op haar betrekking hebben). Johannes wordt op twee verschillende manieren afgebeeld: als apostel is hij jong, soms tamelijk vrouwelijk en bevallig, met lang, lohangend en krullend haar en zonder baard; als evangelist is hij daarentegen een baardige grijsaard. Zijn gebruikelijkste spreuken zijn ‘Passus ub Pontio Pilato’ - ‘Hij leed onder Pontius Pilatus’, uit de apostolische geloofsbelijdenis; ‘In principio erat verbum’ - ‘In den beginne was het Woord’ (Joh. 1:1); ‘Lignum vitae afferens fructus’ - ‘Het geboomte des levens, dat (twaalfmaal) vrucht draagt’ (Openb. 22 : 2)’.

Het perkamenten blad (355 x 240 mm) op de vorige pagina komt uit het Evangelarium van de Benedictijner Abdij van Liessies. Het is gemaakt in 1146 en bevindt zich in het Archeologisch Museum in Avesnes. Bert Cardon² beschrijft dit blad als volgt: ‘Zelfs wanneer de Romaanse kunstenaars een eenvoudige evangelist als Johannes ten tonele voeren, breiden ze het kleurenpalet en de iconografie³ gevoelig uit. In het Evangelarium⁴ van Liessies⁵ is elke figuur, elk voorwerp scherp en trefzeker getekend, waardoor ze onwankelbaar in het beeldvlak zijn verankerd. Het gouden centrum wordt beheerst door de uitgerekte Johannes de Evangelist, wiens lichaam met zijn strenge metallieke vormen een vergeestelijkte, bovennatuurlijke kracht uitademt. Ook de verfijnde gebaren die de compositie doorkruisen, hebben een mechanisch, bovenaards karakter.

De ketting van handelingen start in het centrale medaillon bovenaan. Een hand met onwezenlijk lange vingers houdt een witte duif aan het oor van Johannes: de Heilige Geest, als duif ontsproten aan de hand Gods, spreekt tot hem. Ogenblikkelijk dwingt de inspiratie hem de pen in de inkt te dopen en het scherpe mes dat verschrijvingen wegwerkt in aanslag op het perkamenten vel te houden. Geen woord zal hem ontsnappen.

Tegenover het centrale hemelse goud barst de lijst van energie. Acht medaillons, met elkaar verbonden door sterk gestileerde plantenranken, onderbreken de rechthoekige omgrenzing van de miniatuur. In het centrale medaillon rechts van Johannes is Wedricus, abt van de abdij van Liessies en opdrachtgever, present. Hij reikt in een symbolisch gebaar de inktpot aan Johannes, een kleine materiële bijdrage die hem gelukkig stemt.

Over de grenzen van de tijd heen, in de geestelijke ruimte van de miniatuur, staat hij oog in oog met Johannes. De andere medaillons, met wisselende achtergrond, tonen scènes uit het leven van Johannes de Evangelist. De arend, met de poten op een perkamenten banderol, verradt zijn identiteit.

2 Bert Cardon, *Meesterlijke Middeleeuwen, Miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute*, Zwolle, 2002.

3 Kunsthistorische term voor de discipline die zich bezighoudt met de onderwerpen en voorwerpen uit de beeldende kunst en met hun diepere betekenis of inhoud.

4 Een Evangelarium is een boek dat de complete teksten van de vier evangeliën bevat.

5 Liessies ligt in het bisdom Kamerijk in Noord Frankrijk.

Jezus en Johannes?

Johannes rust aan de borst van Jezus is één van de mooiste devotiebeelden uit de gotiek. Het is vrij uitzonderlijk van afmetingen, de figuren zijn bijna levensgroot (141 x 73 x 48 cm) en de oorspronkelijke beschildering is goed bewaard gebleven. Het is gesneden uit notenhout in het begin van de 14de eeuw door meester Heinrich uit Konstanz. Hij maakte het voor het Dominicaans klooster van St. Katherinental aan de Rijn. Daar stond het opgesteld op het altaar van de kloosterkerk, waar de zusters dagelijks kwamen bidden en mediteren. Om die reden is het een “Andachtsbild” of devotiebeeld.

Het beeld stelt een moment voor uit het laatste avondmaal, wanneer Johannes, de lievelingsapostel van Jezus, zijn hoofd op diens borst mag laten rusten. Jezus legt beschermend zijn arm rond Johannes' schouder. Hun handen liggen in elkaar. Deze episode is hier echter niet verhalend of anekdotisch weergegeven. Het gegeven werd hier aangegrepen om uitdrukking te geven aan de zaligheid van de geestelijke liefde waarnaar de kloosterzusters streefden. Zij wilden dat hun ziel met Christus verenigd werd naar het voorbeeld van Johannes, de jongste en uitverkoren leerling van Jezus, die het voorrecht had te mogen rusten aan de borst van zijn heer. Het beeld hoort dus thuis in de religieuze, emotionele sfeer van de middeleeuwse mystiek.

Museum Mayer van den Bergh, Antwerpen.

Het gebrand- schilderde raam

Centraal op het raam staat het Lam Gods als het symbool van de zich voor de mensheid opofferende Christus.

Tijdens de herbouw van de kerk is bij de heer Arie Streefkerk van de textielzaak het idee ontstaan een gebrandschilderd raam aan te brengen in de zuidmuur van het zuidelijk transept. De zaak van Streefkerk grensde aan het kerkplein en hij was gewend iedere werkdag een bezoekje te brengen aan de directieket om op de hoogte te blijven van de vorderingen van de herbouw. Hij was zelf zeer geïnteresseerd in architectuur en werd vaak bijgepraat door opzichter De Jong over allerhande zaken. Op een keer liepen ze samen door de kerk, de preekstoel was nog niet geplaatst, toen Streefkerk zijn plan opperde om voor het grote raam, uitgevoerd in vork- of gaffeltracering (breedte 2,30 meter, hoogte 7,50 meter), tegenover de preekstoel geen ontsierende zonweringsgordijn aan te brengen, maar het te voorzien van gebrandschilderd glas in plaats van gewoon glas-in-lood. De Jong bracht het idee in bij de architect en Streefkerk wist ds. C. Graafland enthousiast te krijgen aan dit initiatief mee te werken. Aangezien de kerkvoogdij de handen vol had de benodigde gelden voor het herstel van het kerkgebouw bijeen te brengen, kon dit college geen financiële middelen begroten voor de realisering van dit unieke idee.

De heer Streefkerk nam zelf het heft in handen en zocht contact met de Dordtsche Glashandel, die toch al het glas-in-lood voor dit raam zou leveren. Er ontstond een voorspoedige samenwerking tussen Streefkerk en ds. Graafland enerzijds en de glasleverancier anderzijds.

Bij de Dordtsche Glashandel was de glazenier Jaap J. van Staveren werkzaam. Hij stond als kunstenaar onder invloed van de toonaangevende en beroemde Limburgse glazenier/schilder Joep Nicolas (1897-1972), die o.a. de gebrandschilderde ramen van de Nieuwe Kerk in Delft heeft vervaardigd.

Ds. Graafland bedacht het concept voor dit raam en de heer Van Staveren had de vrije hand dit artistiek uit te werken en vorm te geven. Zo was alles ter realisering van dit kunstwerk op de rails gezet en aan het rollen gegaan maar nu alleen het geld nog. Een hele uitdaging ruim vijftig jaar geleden.

De heer Streefkerk is aan de slag gegaan om de benodigde gelden bijeen te vergaren. Hij kreeg van dokter Jesse belangeloos honderden foto's van het brandende kerkgebouw. Deze schonk twee soorten foto's: het brandende koor en de inlichterlaaie staande toren.

Alle leveranciers van Streefkerk, bedrijven in Ameide en Tienhoven en zakenrelaties van de firma Woudenberg werd een foto toegezonden met een vriendelijk opgesteld verzoek een bijdrage te storten op de girorekening van Streefkerk.

Op deze rekening werd in de loop van de tijd 7500 gulden gestort. Dit was echter niet voldoende om de kosten van 8800 gulden te dekken, vandaar dat de kerkvoogdij de resterende 1300 gulden heeft overgemaakt. De kerkvoogdij heeft zich verder nergens mee bemoeid en de realisering van het raam is een éénmansactie van de heer Streefkerk geweest. Hij heeft financieel best wel risico's genomen, maar uiteindelijk is alles goed gekomen. De kerkelijke gemeente is hem zeer erkentelijk voor zijn visie en inzet en geniet met volle teugen van dit prachtige kunstwerk.

Tijdens de werkzaamheden van de glazenier Van Staveren bracht Streefkerk hem meerdere malen een bezoek om de vorderingen te bekijken. Toen het raam als ontwerp tekening op ware grootte klaar was, werden de werktekeningen uitgelegd op de vloer van de noordelijke zijbeuk van het driebeukige schip (van consistoriekamer naar de toren). Streefkerk en ds. Graafland raakten zeer onder de indruk van de grote bijbelkennis van Van Staveren en de symboliek, die hij in de panelen had aangebracht. Op dit ontwerp was een crucifix getekend op de plaats waar heden het Lam Gods is afgebeeld. Dit kruis is toen door Streefkerk en ds. Graafland afgekeurd, omdat ze dit gezien de toenmalige plaatselijke opvattingen niet aandurfd. Het ontwerp werd aangepast en het kruis werd vervangen door het Lam Gods afgebeeld in de Zonne der Gerechtigheid.

De glazenier kon aan de gang gaan met het branden van het glas en heeft ongeveer een jaar na de inwijding van de kerk het tijdelijk geplaatste hardboard vervangen door de gebrandschilderde glaspanelen, door hem zelf rechts onder gesigneerd.

De betekenis en symboliek

Ds. Graafland had de betekenis en de symboliek van het raam zelf beschreven in een beknopte tekst, die helaas niet meer is te achterhalen. Koster De Vroome gebruikte deze tekst op een klein papiertje, dat hij altijd in zijn broekzak bij zich had, zodat hij aan belangstellende kerkbezoekers één en ander kon uitleggen. Op een gegeven moment kon De Vroome het wel dromen en had hij het paperasje niet meer nodig; vandaar het helaas.

Centraal op het raam staat het Lam Gods als het symbool van de zich voor de mensheid opofferende Christus. Beneden in het midden staan linksonder de wegzending uit het aards paradijs van Adam en Eva, rechts hiervan zien wij de eerste moord: Kain slaat Abel dood.

Boven deze voorstelling staat de aanbidding van het gouden kalf door de Israëlieten en daar links van Noach met de Ark.

Links onderaan staat in het donkerbruine gewaad Mozes met de Tien Geboden, naast hem in het groen, zijn opvolger de hoge priester en legeraanvoerder Jósua. Zijn naam is een variant op Jezus en hij wordt beschouwd als een van de oudtestamentische prefiguraties¹ van Jezus Christus.

Naast Jósua staat een van de 'vier grote profeten', de in het blauw geklede Jesaja. De meest rechtse persoon op het raam is de herdersjongen die koning van Israël werd, David.

Links van David staat Johannes de Doper in zijn mantel van kameelhaar. Bovenaan in het raam zijn de symbolen van de vier evangelisten afgebeeld: de mens voor Mattheüs, de leeuw voor Marcus, de os voor Lucas en tenslotte de adelaar voor Johannes.

¹ Prefiguratie een gebeurtenis is die verwijst naar iets wat in de toekomst zal gebeuren.

De twee nissen

in de zuidelijke muur van het
koor van de Sint Janskerk te Ameide

In mijn boek *Het gebruik van de middeleeuwse kerken in Overijssel voor de katholieke eredienst* bespreek ik diverse soorten nissen: 'In Overijssel dateren 44 kerken geheel of ten dele uit de Middeleeuwen. Deze werden gebouwd en ingericht voor de katholieke eredienst. Bij de reformatie aan het einde van de zestiende eeuw werd bijna alle meubilair dat herinnerde aan de afgeschafte vorm van geloofsbeleving verwijderd.¹ Slechts hier en daar bleef een doopvont of preekstoel bewaard. In veel kerken treffen we echter nog wel in de muren nissen aan die een functie hadden bij de liturgische handelingen in de katholieke tijd. Deze nissen in allerlei vormen en maten hebben iets mysterieus. De bezoeker beseft wel dat ze deel uitmaken van de geschiedenis van het gebouw en elk hun eigen betekenis hebben maar welke die betekenis en functie was, is vaak niet duidelijk. Het betreft vooral nissen voor het bewaren van de geconsacreerde hostie, nissen voor de rituele handwassing van de priester, nissen voor het wijwater en nissen voor het bewaren van vaatwerk, boeken, kaarsen en ander misgerie.

De Sacramentsnis

Geschiedenis van de sacramentsverering

Het belangrijkste onderdeel van hetgeen zich in de middeleeuwen afspeelde in een kerkgebouw is de viering van de mis. In de begintijd van het christendom was dit de eucharistische maaltijd ter gedachtenis van het lijden, het sterven en de opstanding van Christus, ingesteld door Christus zelf tijdens het Laatste Avondmaal. Op den duur verschoof het maaltijd karakter naar dat van een offer. De maaltijd werd de mis, waarin op onbloedige wijze de offerdood van Christus wordt herhaald. Bij het uitspreken door de priester van een vaste formule, de zogenaamde consecratie, verandert voor de gelovige het wezen van het brood in het lichaam van Christus. Reeds in het vroege christendom kwam de gewoonte in zwang om een deel van het brood dat bij de eucharistieviering was geconsacreerd, te bewaren. Dit gebruik wordt aangeduid met de term 'reservatie'. Het bewaren van dit brood diende mede om het uit te kunnen reiken aan zieken en stervenden thuis. Volgens de leer der kerk is Christus zelf aanwezig in de gestalte van brood en wijn en de geconsacreerde hostie dient als het lichaam des Heren dan ook met zorg en eerbied behandeld te worden.² Oorspronkelijk werd de hostie in kostbare doosjes door gelovigen en priesters thuis bewaard maar reeds in de zesde eeuw gebeurde dit in nevenruimten van de kerk en sedert het begin van de negende eeuw in de kerk zelf en dan bij voorkeur op het altaar. De hostie werd daarbij opgeborgen in

1 Zie: C. Ravensbergen, 'De Reformatie en de zuivering van de kerk in Overijssel', in P.H.A.M. Abels en C. Ravensbergen (red.), *De Reformatie In Overijssel belicht vanuit de classicale acta 1596-1620*, Bulletin 25 Stichting Drents-Overijsselse Kerken, Delden 2001, p. 19-24. R. Steensma, 'Desacralisatie binnen het gereformeerd protestantisme', in A.L. Molendijk (red.), *Materieel Christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, p. 211-232.

2 Zie: H. Wegman, 'Reservatie', in: L. Brinkhoff O.F.M. e.a. (red.): *Liturgisch Woordenboek*, Roermond 1965-1968, kol. 2389-2398.

vaatwerk dat vaak kostbaar was uitgevoerd, meestal in de vorm van een pyxis, een ronde of veelzijdige metalen bus. Een andere vorm was vaatwerk in de vorm van een metalen duif, waarschijnlijk als symbool van de Heilige Geest. De bewaarplaats van de hostie wordt vaak 'tabernakel' genoemd. Deze naam is niet ontleend aan de oorspronkelijke zin van tent, maar aan de middeleeuwse betekenis van baldakijn. Deze overhuiving met doeken had betrekking op het hoofdaltaar en wat daar op stond, dus ook de pyxis, maar de naam 'tabernakel' werd later uitgebreid tot andere bewaarplaatsen, zoals een muurnis of een toren.³

In 1215 bepaalde het vierde Lateraanse Concilie dat de theologische gedachte van de Transsubstantiatie, de wezensverandering van de elementen brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus tijdens de eucharistische viering, voortaan als dogma zou gelden. Het concilie voegde daaraan het decreet toe dat de hostie achter slot en grendel bewaard moest worden om schennis en diefstal van het sacrament te voorkomen.

Door de verering van de hostie kenden velen hieraan een wonderdadige kracht toe, wat misbruik voor magische doeleinden tot gevolg had. Daarnaast waren dieven geïnteresseerd in het kostbare vaatwerk waarin de hostie werd bewaard. Omtrent de concrete vormgeving van de bewaarplaats gaf het concilie geen aanwijzingen, maar men wist uit ervaring dat een nis in de muur van de kerk waarvan het deurtje met een slot afgesloten kan worden een veilige plaats is. Sinds de dertiende eeuw is dit het meest gebruikelijke systeem. Uit het feit echter dat verschillende synoden van de dertiende tot de vijftiende eeuw de bepaling van het concilie uit 1215 herhaalden, blijkt dat het bewaarsysteem niet in elke kerk afdoende was. De plaats van de muurnis of wandtabernakel was als regel de noordzijde van het koor. Dit betrof niet meer dan een gewoonte want voorschriften daartoe heeft de kerk nooit gegeven. Mogelijk is er verband met de lezing van het (paas)evangelie die aan de noordzijde plaatsvond. De opvatting ten aanzien van de eucharistie verschoof in de loop der tijd van de gemeenschappelijke viering van het dankoffer naar de individuele beleving van de genadekracht van het sacrament. Christus werd niet alleen reëel aanwezig geacht tijdens de misviering, maar ook gedurende de hele tijd dat de gewijde hostie wordt bewaard. Daaruit ontwikkelde zich een sterke verering van het sacrament, die gestimuleerd werd door de toenemende behoefte van de middeleeuwer om het heilige te zien en te voelen.⁴ Dit komt vooral naar voren in de elevatie waarbij de priester tijdens de mis de gewijde hostie omhoog houdt om hem aan het kerkvolk te laten zien. Andere illustraties van deze ontwikkeling zijn de begeleiding met licht en bel van de priester die de communie naar zieken brengt, de instelling van het feest van Sacramentsdag in 1264, het gebruik van de godslamp die op de aanwezigheid van Chris-

3 Zie: O. Nussbaum, *Die Aufbewahrung der Eucharistie*, Bonn 1979. F. Raible, *Der Tabernakel einst und jetzt. Eine historische und liturgische Darstellung der Andacht zur aufbewahrten Eucharistie*, Freiburg im Breisgau, 1908.

4 Zie: P. Browe S.J., *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter*, München 1933.

tus wijst, het ontstaan van broederschappen van het Heilig Sacrament en eucharistische wonderen.⁵ Voor het bewaren van de hostie had dit tot gevolg dat de pyxis met een voet werd vergroot tot een ciborie, terwijl in de late Middeleeuwen de hostie zichtbaar werd opgesteld in een monstrans. De sacramentsnissen werden voorzien van deurtjes met traliewerk en de kastjes kwamen op den duur uit de muur naar voren. De volgende stap was dat op het kastje een torenachtige bekroning werd aangebracht om de aandacht van de gelovige te trekken en om het sacrament te benadrukken. Het laatste stadium is een sacramentstoren, hetzij tegen de muur, hetzij geheel vrijstaand.

Sacramentsnissen met gebeeldhouwde omlijsting

In dertien Overijsselse kerken bleef een sacramentsnis bewaard waarvan een viertal een gebeeldhouwde omlijsting heeft. De fraaiste is te vinden in de Plechelmuskerk in Oldenzaal. De nis in de noordmuur van het koor bestaat uit grijze Bentheimer steen, zoals dat bij een groot deel van deze kerk het geval is. Het kastje wordt afgesloten door een spitsboogveld met vijf kleine driepasbogen. Dit wordt bekroond door een wimberg met hogels en een kruisbloem op de top, wat ook het geval is bij de pinakels ter weerszijden. Tussen de pinakels bevindt zich een rij smalle spitsboognisjes, elk met een driepas. Dit totaalbeeld (br. 11 cm en h. 164 cm) geeft een goede indruk hoe een rijk versierde sacramentsnis er in onze middeleeuwse kerken uitzag en zoals we die in Westfalen nog in verschillende kerken aantreffen. Het koor van deze kerk dateert uit het midden van de vijftiende eeuw. Het is niet zeker of de nis ook uit die periode dateert dan wel later is ingevoegd, gezien de manier waarop de toppen van de pinakels tegen de raamdorpel stoten. Bij de restauratie in 1922-1925 is de decoratie bijgewerkt en mogelijk stammen enkele onderdelen uit die tijd.

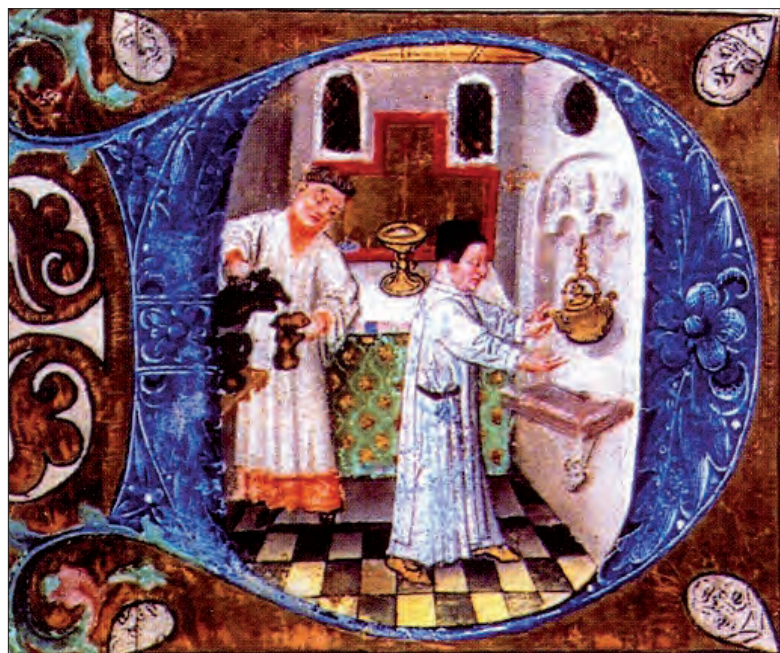

De piscina

Functie als wasbekken

Volgens kerkelijk voorschrift was in iedere kerk een wasbekken aanwezig voor de handwassing van de priester vóór de mis en voor de reiniging van zijn vingers en van het gewijde vaatwerk na de communie. Dit bekken bevond zich als regel in de muur naast het altaar en had een afvoer naar buiten waardoor het water op de gewijde grond van het kerkhof terecht kwam. De naam piscina is het Latijnse woord voor waterbekken. De handwassing bij het begin van de mis heeft vooral een symbolische betekenis. Het is een gebaar van zuiverheid bij nadering van het heilige en een teken van innerlijke reinheid. Reeds in het Oude Testament treffen we dit gebaar aan, bijvoorbeeld in Psalm 26:6 'Ik was mijn handen in onschuld, en maak den omgang om uw altaar o Here'. Het eerste woord van deze tekst, die door de priester bij de handwassing werd gebeden, is in het Latijn *lavabo* en dat wordt op den duur ook wel de naam van het bekken (en in Frankrijk zelfs van een gewone wasbak).

Tot de twaalfde eeuw vonden beide handelingen in hetzelfde bekken plaats, maar in 1204 bepaalde paus Innocentius III dat hiervoor twee verschillende bekkens gebruikt moesten worden. Hij vond het ongepast dat het water dat al eerder gebruikt was om de handen of vingers van de priester te wassen vermengd werd met het water dat diende om na de communie de vingers en de kelk te reinigen. Het laatste zou nog enkele resten van de hostie kunnen bevatten of naar de geconsacreerde wijn kunnen smaken. Innocentius gaf er de voorkeur aan dat de priester dit laatste water zou opdrinken, maar bij veel priesters wekte dat tegenzin en daarom moesten

Twee geestelijken voor een altaar. De linker giet uit een kan water of wijn in een ampul. De rechter giet boven een piscina water uit een lavaboketel over zijn rechterhand: de handwassing voorafgaand aan de consecratie. Miniatuur Universiteitsbibliotheek Utrecht (ca. 1450).

⁵ Zie: C.M.A. Caspers, *De eucharistische vroomheid en het feest van sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen*, Leuven 1992.

er twee bekkens aanwezig zijn. In de loop der tijd werd het gebruikelijk om de vingers en de kelk te reinigen met wijn, de ablutiewijn, en deze ook op te drinken. Daarmee verviel de noodzaak van twee bekkens. In de late Middeleeuwen kwam de gewoonte in zwang dat de priester bij het begin van de mis (symbolisch) zijn vingers reinigde met behulp van een kan water en een schaal. Deze ontwikkeling leidde er toe dat men voor de rituele reiniging niet in elk koor nog een wasbekken in de muur plaatste.

Functie als 'heilig putje'

Een tweede functie van de piscina was die van 'heilig putje' of *sacrarium*. Dikwijls zijn in middeleeuwse kerkelijke voorschriften bepalingen opgenomen over de omgang met voorwerpen die onvoorzien met de hostie en de wijn, ofwel het lichaam en het bloed van Christus in aanraking gekomen waren. Zo was het gebruikelijk om het water waarmee de altaardwaal, het corporale en het kelklingen gewassen waren in de piscina weg te spoelen. In 1288 bepaalde de bisschop van Luik, Jean de Flandre, dat indien er miswijn op een kledingstuk terecht gekomen was, dat gedeelte afgescheurd en verbrand moest worden. Vervolgens moest men de as wegspoelen in de *'sacra piscina'*. Viel een spin of vlieg in de miswijn, dan moest het insect boven de piscina verbrand worden. Dit gold ook voor de doek waarmee de kelk gereinigd werd als deze versleten was. Hier gaat het dan meer om een 'heilig putje' dan om een ritueel wasbekken. Soms treft men in de sacristie een stookplaats aan waarvan het niet waarschijnlijk is dat deze voor de verwarming diende. Het is waarschijnlijk dat bij kerken zonder sacristie piscina's in de muur van het koor ook de functie van 'heilig putje' vervulden.

Overige nissen

Met de Sacramentsnis en de piscinanis zijn de twee belangrijkste nistypen beschreven, maar we vinden in de meeste kerken nog andere nissen. Het zoeken naar de functie van deze nissen is geen eenvoudige zaak en meer dan eens moet worden volstaan met het uitspreken van een vermoeden en soms is dat zelfs niet mogelijk.

Ampullennissen en opbergnissen voor misgerei

De grootste groep wordt gevormd door de nissen die kennelijk dienden om misgerei in de nabijheid van een altaar te plaatsen. In de eerste plaats betreft dit nissen waarin vaatwerk stond dat de priester tijdens de mis onder handbereik moest hebben. Het betreft vooral de ampullen met wijn en met water. Volgens

NH Kerk in Sleen (Drente). Negen van de vijftien nissen in het koor. Rondboognis als vierde van rechts is de piscina.

kerkelijk voorschrift was het niet toegestaan om de ampullen op het altaar zelf te plaatsen. Laatmiddeleeuwse miniaturen tonen dikwijls twee ampullen in een muurnis bij het altaar of in een nis in het altaarblok.

Over het algemeen mag men de kleine nissen in de muur van het koor bij de plaats van het vroegere hoofdaltaar of elders in de kerk bij de plaats van een verdwenen zijaltaar als ampullennis beschouwen. In de tweede plaats nissen die dienden voor het opbergen van vaatwerk want ook in de Middeleeuwen had men opbergruimte nodig. Soms gebeurde dat in losse houten kasten of in een sacristie als die aanwezig was. Dikwijls echter binnen een nis in het koor. Men kon hierin allerlei zaken opbergen die men tijdens de misviering nodig had, maar die niet zo waardevol waren dat ze achter slot en grendel bewaard moesten worden. Te denken is hierbij met name aan wierook, wierookvaten, boeken, altaarbel, kaarsen, kaarsendover en kandelaars.

Deze nissen onderscheiden zich van de ampullennissen doordat ze groter zijn, meestal rechthoekig en soms sporen van een verdwenen deurtje hebben. De twee nissen in de zuidelijke koormuur van de Johanneskerk te Ameide zijn zulke opbergnissen.

Nissen voor zijaltaren

In verscheidende laatgotische kerken vindt men brede spaarnissen in de muren, met name in het koor. Meestal zijn ze onder een venster aangebracht en vaak even breed als dat venster. Op deze plaats was de druk van het muurwerk minder groot en kon men door een nis te maken steen uitsparen. Een deel van deze nissen loopt door tot aan de grond, terwijl andere een rand hebben op ongeveer 60 cm van de grond. Deze brede rand werd vaak gebruikt als zitbank.

De twee nissen in de zuidelijke koormuur van de kerk te Ameide.

Het is echter bepaald niet uitgesloten dat sommige van deze nissen voor liturgische doeleinden gebruikt werden en daarbij zou gedacht kunnen worden aan de mogelijkheid om er een retabel voor een altaar in te plaatsen.

Het hoofdaltaar in het koor was steeds zodanig opgesteld dat de priester met zijn gezicht naar het oosten stond, ofwel naar de achterkant van het koor. Bij voorkeur stelde men ook een zijaltaar zodanig op. Dat was gemakkelijk als het met de achterkant tegen de oostmuur van het schip stond en plaatsing van zijaltaren ter weerszijden van de triomfboog was zeer gebruikelijk.

Wijwaternissen en kaarsennissen

In sommige kerken vinden we een kleine nis naast de ingang. Het betreft hier een nis voor wijwater. Dit is speciaal gewijd water waarin zout bijgevoegd was en dat geacht werd een zuiverende werking te hebben. De betekenis van de bijmenging van zout ligt in de exorciserende functie, d.w.z. de bezwering van de duivel. Om die redenen werd een wijwaterbekken, losstaand of in een nis, bij voorkeur vlak bij de ingang aangebracht: door even de handen in het water te dopen en een kruis te slaan kon de kerkbezoeker zich zuiveren van mogelijke duivelse gevoelens of gedachten.'

Regnerus Steensma (Tirns, 1937) studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1970 promoveerde hij op het proefschrift *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften: een inleiding en inventarisatie*. Steensma was universitair docent liturgiewetenschap, in het bijzonder voor de geschiedenis van de kerkbouw. Religieuze kunst en kerkinterieur hadden altijd zijn bijzondere belangstelling. Steensma gold (en geldt) als de belangrijkste Nederlandse deskundige op het gebied van de wisselwerking tussen bouwkundige en liturgische aspecten van de protestantse kerkbouw. Hij heeft veel gepubliceerd, waaronder boeken die landelijke bekendheid hebben gekregen. Steensma heeft een enorme bijdrage geleverd aan behoud, restauratie en gebruik van oude kerken in vooral Noord-Nederland. Zo was hij mede-initiatiefnemer voor de oprichting van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en de Stichting Oude Groninger Kerken, waarvan hij respectievelijk secretaris en voorzitter was. Daarnaast heeft hij verschillende maatschappelijke en kerkelijke functies gehad, zoals het lidmaatschap (ook als voorzitter) van de Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk. Steensma was voorzitter van het landelijke platform 'Kerk en moderne kunst' en hij organiseerde belangrijke tentoonstellingen over religieuze kunst. Tot slot was hij lid van het faculteitsbestuur als portefeuillehouder onderwijs. Wegens zijn grote maatschappelijke verdienste werd hij in 1998 benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau.

De aanbesteding en uitvoering van de herbouw na de brand in 1953

De Kerkvoogdij van Ameide kreeg mandaat om contact op te nemen met het architectenbureau G. en Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort. Dit bureau had immers ook de restauratie in voorbereiding van de Tienhovense kerk. In overleg met de Rijksdienst voor Monumentenzorg werd daarop aan de heren Van Hoogevest de opdracht verstrekt een herbouw- en restauratieplan op te stellen. Deze taak was verre van eenvoudig, daar er circa 600 zitplaatsen gecreëerd moesten worden.

RIKSGOEDKEURING

TOT UITVOEREN VAN WERKEN BOVEN f 2000.-

MINISTERIE VAN WEDEROPBOUW EN VOLKSHUISVESTING

Het College van Burgemeester en Wethouders van de Gemeente **AMEIDE**
 verzoekt Rijksgoedkeuring te verlenen* / ~~verleent Rijksgoedkeuring~~ aan (Naam en adres aanvrager)
 Naam **Architectenbureau G. en Ir T. van Hoogevest** Am **Nº**
 Straat **Westsingel** nr. **9** te **Amersfoort** tel. **5232**

Volgno.:
0245

Gemeente no.:
50.7.01

Algemeen
codenummer

Voor uitvoering van: (Duidelijke omschrijving van de aard en de bestemming van het werk onder vermelding van het aantal woningen, dat nieuw wordt gebouwd of wordt herbouwd, met vermelding van bouwstelsel en voornaamste constructieve materiaal.)

Herstel en restauratie van de uitgebrande Ned. Hervormde Kerk te Ameide

Verduidelijg.

- P. 0.00 - 20.00m - bestaand peil.
- r = regenwaterafvoer.
- t. = trek balk.
- en te herstellen of nieuw metaalwerk.

Voor houtmaterialen constructies zie debladen 4,5, en 6

Plattegrond.

De aanbesteding

Van 'Monumentenzorg' namelijk mochten de oorspronkelijke gaanderijen- anno 1913 aan de noordzijde aangebracht- niet meer terugkeren, dit vanwege het monumentale karakter van het gebouw. In en na veel overleg werd besloten aan de zuidzijde een transept te bouwen om aan de wensen van de kant der Kerkvoogdij tegemoet te komen. Hierbij dient vermeld te worden dat de 'Rijksdienst' aanvankelijk niet gepoorterd was voor deze aanbouw, maar het punt van het vereiste aantal zitplaatsen gaf de doorslag. Op deze manier werd dat bereikt en er zou een kerkgebouw ontstaan in de vorm van een T. De preekstoel werd gesitueerd aan de noordzijde, midden voor het nieuwe transept. Op deze wijze zouden de zitplaatsen met inbegrip van het koor en het schip een zogenaamde reformatische opstelling behouden en ontstond er een ruim liturgisch centrum: de kerkgangers geschaard rondom het centraal gestelde woord en de sacramenten, waarbij de orgelopstelling tegen de toren zou komen. Een schetstekening werd gepresenteerd, waarbij tevens een en ander over het kostenaspect duidelijk werd: Monumentenzorg nam 50 % voor haar rekening, Provincie en Gemeente elk 10 % , waarbij het overige bedrag , circa f 100.000,=, ten laste kwam van de Hervormde gemeente Ameide. Vervolgens kreeg het Architectenbureau opdracht dit nader uit te werken, compleet met bestek en tekeningen, opdat omstreeks december 1953 het aanbestedingsplan gereed zou zijn en de aannemerskeuze bepaald kon worden. Op 4 augustus 1953 werd de door het ontwerp bureau Van Hoogevest gereed gemaakte bouwvergunning aangevraagd voor de herbouw en uitbreiding van het kerkgebouw. De vergunning werd op 6 januari afgegeven door het gemeentebestuur van Ameide. Daarbij waren de bouwkosten geraamd op f 228.000,= terwijl als legeskosten f 50,= moest worden betaald. De kosten van de toren vergde een bedrag f 95.000,= plus ook dezelfde legeskosten van f 50,= : blijkbaar gelijke monniken, gelijke kappen.

Reeds in januari werd het kerk- en torenherstel aanbesteed in twee percelen. De Kerkvoogdij stond erop dat der kerk tot de plaatselijke ondernemers beperkt zou blijven. Hoewel dit strijdig was met de wens van de heren architecten en Monumentenzorg, volhardde het College van kerkvoogden toch in zijn voorgenomen besluit. Het resultaat was dat het aannemersbedrijf Woudenberg en Zonen in combinatie met de firma Gebroeders Van Vliet en timmerbedrijf Anton Verheij inschreven voor een bedrag f 198.700,=, terwijl aannemersbedrijf Gebroeders Streefkerk in combinatie met het timmerbedrijf G.H. Diepenhorst inschreven voor een bedrag van f 207.000,=. De uitslag was dat het werk werd gegund aan de laagste inschrijver, dus de Woudenberg -Van Vliet -Verheij 'maatschap' met als voorwaarde dat het werk in 15 werkbare maanden gereed diende te zijn, dat is 375 werkbare dagen.

Het herstel van de toren werd aanbesteed onder vijf aannemers, te weten L. Woudenberg en Zonen, de firma Gebroeders Streefkerk, beide uit Ameide, Gebroeders Den Hoed uit Bergambacht, aannemersbedrijf Huurman te Delft en aannemersbedrijf Van der Velden en De Jong uit Leiderdorp. Het laatstgenoemde bedrijf was de laagste inschrijver en het werd daaraan gegund voor een bedrag van f 59.500,= met een bouwtijd van 200 werkbare dagen.

De metselaars aan de slag

Vanwege de zachte winter werd een aanvang gemaakt met de werkzaamheden, waarbij Gijs Woudenberg uitvoerder werd, bijgestaan door vader Bart en Gijs' broers Cor en Adriaan, met nog een achttal bouwvakkers o.a. de dorpsgenoten Teeuw Alblas, Jan van Bruggen en Krijn de Boer, de overigen kwamen van buiten Ameide. De timmerlieden waren Boele Versluis, Hen van der Vliet en Rook Lakerveld uit Ameide en Joop den Hartog uit Lexmond. Anton Verheij had de leiding bij het timmerwerk. Daarbij was de bouwdirectie in handen van het architec-

tenbureau Van Hoogevest, bijgestaan door de hoofdopzichter M. de Vaal uit Lexmond, terwijl de dagelijkse opzichter was G. de Jong uit Schoonhoven.

De werkzaamheden startten met het bouwen van steigers rondom het koor en van hieruit werd gewerkt richting toren om de bouwers daarvan niet op de hielen te zitten.

Nadat het steigerwerk, dat bestond uit houten ronde palen aan elkaar gebonden met steigertouw, was opgebouwd, kon begonnen worden met het herstellen van de muren. Van de bovenkant daarvan werd ongeveer 60 cm metselwerk verwijderd voor het maken van een betonnen ringbalk als verankering voor de omtrekmuren van de kerk. De vrijkomende metselstenen konden worden gebruikt voor het herstellen der muren, ook zijn de maten genomen voor het vernieuwen van de trekbalen, muurstijlen, korbeels¹ en de kapconstructie, circa 85 m³ voor de gehele kerkruimte. Het benodigde Frans eikenhout werd geleverd door houthandel Wicherson in Steenwijk. Gelijktijdig is tevens begonnen met het bouwen van het transept, waarvoor een muurgedeelte van de zuidgevel moest worden gesloopt.

Funderingsgleuven werden gegraven tot een diepte van een meter voor het aanbrengen van een betonnen funderingsplaat ter dikte van 30 cm en 1,40 meter breed ten behoeve van de omtrekmuren van dit transept met de 5 steunberen. Al het graafwerk werd gewoon met de spade en de schop gedaan, handwerk dus: grondwerkmachines bestonden er immers nog niet. De muren van het transept, ofwel de beuk, zoals het kerkvolk deze noemt, werden als spouwmuur gemetseld, wat voordelig t.a.v. het gewicht en materiaalbesparend was.

De binnenspouw werd gemetseld van nieuwe rode waalvormstenen en de buitenspouw van kleine kloostermoppen, die afkomstig waren van een gesloopt klooster uit de omgeving van Venlo. Op deze merkwaardige wijze behielden zij notabene hun religieuze karakter!

Ruim 30.000 stenen zijn aangevoerd door het Ameidese vervoersbedrijf Piet Pieterse en Zoon.

De metselspecie werd klaargemaakt met behulp van een speciemoelen, die met een schop moest worden gevuld. De specie werd daarna bij de metselaars gebracht. per kruiwagen of met de 3 speciale "speciemaauw", met een gewicht van 35 kg, die op de schouder werd gedragen. Het was zwaar werk, zeker als men daarbij bedenkt dat ook nog de 600 stenen moesten worden aangevoerd, die een metselaar gemiddeld per dag verwerkte.

De buitenzijden van de kerkmuren waren gewitkalkt en moesten met de nodige voorzichtigheid worden afgebikt met een scherpe kap of pikkaneer-hamer om zoveel mogelijk beschadigingen te voorkomen, want het geheel moest resulteren in schoon metselwerk.

Bij speurwerk in het gemeentearchief van Zederik kwam ik in het bestek de zinsnede tegen dat alle gescheurde, besmeurde en afwijkende stenen in de buitenmuren moeten worden uitgehakt tot aan de massieve kern metselwerk (tenminste 35 cm diep), wat eveneens geldt voor de binnenzijden. Al het ondeugdelijke metselwerk werd door de vaklieden uitgehakt en met passende stenen ingeboet. Van het overige metselwerk werden de voegen twee cm diep uitgehakt, waarna dit met water werd schoongemaakt en opnieuw gevoegd. In het gevelmetselwerk moesten ook de benodigde geprofileerde stenen worden ingemetseld aan plintlijsten, waterlijsten, steunbeer, afzaten en raamdagkanten. Deze werden op een soort cirkelzaagmachine, waarvan de zaag van carborundum was gemaakt, op maat gezaagd en vervolgens bijgewerkt met een scherpe kaphamer ten einde de structuur te verkrijgen, passende bij het omringende metselwerk.

¹ Korbeel is of een krom stuk hout of (kromme) schoor tussen een verticaal en een horizontaal onderdeel van een houtconstructie. Zowel de schrijfwijze als de meervoudsvorm is altijd een probleem geweest.

De kerkraden, die voor de brand van blank vensterglas en hout waren, werden daarna van schoon metselwerk vervaardigd. Dit bestond uit geprofileerde stenen, die gebakken waren op een steenfabriek in Kerkdriel, terwijl de onderdorpels van Franse kalksteen werden gemaakt. De ramen in het schip werden voorzien van een middenstijl met vorktracering, de transeptramen kregen twee tussenstijlen met dito vorktracering en in de koorramen is evenzo een tweedeling aangebracht met een tracering model varkensblaas. Als onderlinge verdeling der glas-in-lood panelen zijn bronzen brugstaven in gemetseld van drie bij vier cm, waaraan het glas-in-lood is bevestigd en aan de verticale zijde in de daarvoor bestemde sponningen aangevoegd met metselspecie.

Wie aan de kerk timmerde...

Nadat het metselwerk bovenaan in het koor tot ongeveer 60 cm onder de gootlijst was voltooid, kon een begin gemaakt worden met het timmerwerk en wel aan het dak ervan. Vooraf was inmiddels een timmerloods aan de zuidzijde van de kerk geplaatst om droog te kunnen werken. Op een vlakke vloer, belegd met hardboardplaten, werd de kerkkap in doorsnede op ware grootte uitgetekend, wat een zgn. uitslag heet.

Vanwege het feit dat de kerkmuren niet evenwijdig verliepen, moest elke dakspant met gewelfrib apart worden uitgetekend in de maten waar het spant moest komen en uitslaan, dat was een heel secure bezigheid. Met vijf timmerlieden is de gehele kerkkap gefabriceerd: twee volslageneren, twee halfwas timmerlui, zoals dat toen genoemd werd, en een leerling-timmerman hebben deze klus geklaard.

Alle kerkkap-onderdelen werden prefab in de timmerloods gereedgemaakt, wat vrijwel allemaal handwerk was.

De gaten voor de pen- en gatverbindingen werden geboord met een handboormachine, die wat weg had van een soort koffiemolen met 2 krukken.

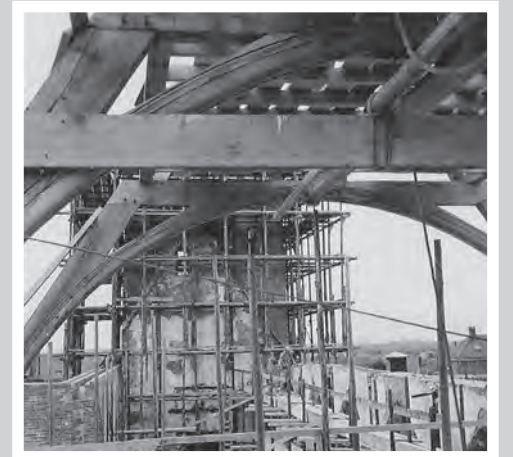
Die pennen werden met een trekzaag gemaakt en bijgewerkt met een zware houtbeitel en een handblokschaaf.

Alle in het zicht komende onderdelen, zoals trekbalken, de muurstijlen, karbeels, sleutel-stukken, muurplaten, kapspanten, daksporen, gordingen en de windschoren van de zijbeuken moesten handmatig geschaafd of gedisseld worden met een soort bijl.

U begrijpt wel, wat een arbeidsintensief karwei dit geweest is. Het kostte veel kracht en inspanning, maar dat werd gecompenseerd door de rookworst van slager Muilwijk. Hij kreeg in ruil daarvoor het eiken zaagsel en de dito krullen voor het maken van zijn rookworst en menig stukje is zodoende door ons verorberd.

Na het gereedkomen van de prefab-onderdelen moesten deze naar de plaats van bestemming gebracht worden, waarbij het omhoog hijsen met een scheepslieër gebeurde. Deze werd door twee man bediend en was verbonden met een houten mast met touwen en katrollen. Het gewicht van zulke kapdelen varieerde van 50 tot 300 kg. Men zette dan boven op een werkvloer die onderdelen in elkaar en ze werden vervolgens opgesloten met houten toognagels en op de bestemde plaats verticaal bevestigd.

Erna kon men aan het formeren van de kerkkap werken door het aanbrengen van gordingen met windverband en daksporen met daar overheen in horizontale richting het dakbeschot, dik drie cm, vastgespijkerd met drie draadnagels, lang zeven cm per steunpunt, waarop later de leibedekking moest worden bevestigd. Zoals al eerder is gezegd, is er van oost naar west gewerkt richting toren. De meest interessante timmerwerken van de kerkkap waren de vijfzijden-koorafsluiting en de verbinding van de transeptkap met de kerkschipkap.

Vervolgens zijn de zuidbeuk in schoon zichtwerk, en het dak van de consistoriekamer gemaakt.

Nadat het dakbeschot gereed was, werd er een nieuw ooievaarsnest op de koorkap aangebracht.

Ter ere daarvan werd er een houten ooievaar bij Leen Diepenhorst geleend, de bekende herbergier van 't Fortuin' in de Fransestraat. Het nest werd daarop behalve met deze pseudo-ooievaar bevolkt door vier jonge bouwvakkers, te weten de Lexmonder Joop den Hartog, Adriaan Woudenberg, Hen van der Vliet en Rook Lakerveld. Deze eerste nestbewoners hebben inmiddels allen de leeftijd der sterken bereikt, zijn meer dan zeventig jaar oud, maar gelukkig nog niet vleugellam...

De leidekkers en verdere afwerking

We keren weer terug naar de oostkant: na het monteren van het dakbeschot kon daar het dekkerswerk starten. De benodigde dakleien kwamen uit een leigroeve in Caub, een plaats in de buurt van Coblenz. Deze waren al op maat gemaakt, vereist waren vier maten. De leibedekking werd aangebracht door de firma Ochs uit Weissel bij Caub. De ploeg bestond uit pa Ochs met zijn twee zonen. Deze lieden waren soms drie tot vier weken van huis en waren hier in de kost bij Koos en Bets van der Grijn, die woonden op het eind van de Voorstraat. Vader voerde de leien aan, wat geschiedde met een handlier, die bestond uit een staaldraad met een bak eraan. De zoons timmerden de leien op het dak, alle werden dan met drie koperen spijkers met een platte kop vastgezet.

De koperen dakgoten en hemelwaterafvoeren met loodwerk werden geleverd en aangebracht door het plaatselijk loodgietersbedrijf Teun A. Bouter. Achter het leidekkerswerk aan gingen de timmerlieden het eikenhouten tongewelf aanbrengen, bestaande uit planken van anderhalve cm dik, variërende in breedte van 12 tot 25 cm. Vooraf moesten er dan gewelfschenkels van 7 X 10 cm gemonteerd worden, acht stuks in elk travee, dit is van spant tot spant. Deze schenkels moesten in een bocht worden gezaagd, wat gebeurde met een lintzaag, die gemaakt was van fietswielen met elektromotor en drijfriemen, waar tegen de gewelfdelen werden aangebracht.

Even tussendoor: dit onderdeel was het laatste timmerwerk aan het dak, echt een hoogstaand stuk ambachtelijk werk, dat in 13 maanden gereed kwam.

Niet alleen onze kerk, maar vrijwel alle oude kerken worden gekenmerkt door een afwijking t.o.v. de as van de kerk. Deze was symbolisch bedoeld, herinnerend aan de kruisiging van Jezus Christus, wiens hoofd wanneer Hij de geest gaf naar links zou zijn geneigd. Dit is dus betekenisvol bij de herbouw gehandhaafd.

Zoals reeds vermeld is er aan het kerkdak circa 85 m³ eikenhout verwerkt. Dit is in gedeeltes besteld bij de eikenhouthandel en stoom- en houtzagerij firma Wicherson uit Steenwijk. Dat ging per briefkaart met een postzegel van een cent, wat toch voordeliger was dan gebruik maken van de telefoon.

Het dakbeschot was van ongeveer 1150 m² vurenhout, dat geleverd is door de houthandel Jongeneel uit Utrecht.

Het benodigde smeedwerk aan trekstangen, ankerwerk, gootbeugels, deurgehangen, het kruis op het koordak en het ooievaarsnest zijn vervaardigd door smederij Bart van Woe-

zik en diens zoon Wim uit Ameide. Nadat de binnenmuren hersteld waren en de ramen van de glas-inlood-panelen

voorzien waren, konden de kerkmuren gestuukt worden. Hierbij paste men een zogenaamd drielaagsysteem toe: de eerste laag bestond uit zandcement, er overheen kwam een zogenaamde Raaplaag van kalkspecie, waarna deze afgewerkt werd met een laag schuurspecie. Deze werkzaamheden zijn uitgevoerd door het stukadoorsbedrijf Van den Brink te Amersfoort. Terwijl dit pleisterwerk werd aangebracht, waren intussen de buitengevels schoongemaakt en gevoegd, waarna de steigers buiten en binnen konden worden verwijderd en afgevoerd naar de opslagplaats van de firma Woudenberg, gelegen bij het 'Hordegat' aan de Hogewaard, gemeente Tienhoven.

Nu een en ander over de inrichting van het kerkgebouw. Over het gehele oppervlak van de kerk is een betonnen ondervloer gestort met een dikte van 12 cm, waarin verweven het nodige betonijzer. Helaas zijn door deze werkwijze vrij veel delen van de grafzerken aan het oog onttrokken. Op deze betonvloer kwamen eensdeels de banken- en stoelenvlonders, anderdeels kwartsiel-vloertegels, een natuursteen afkomstig uit Noorwegen.

De kerkbanken zijn gemaakt in de timmerfabriek van de Gebroeders Van Vliet te Ameide en zijn in onderdelen aangevoerd. Daarna zijn deze op de houten vlonders geplaatst, afgewerkt en bevestigd.

Alle buiten-en binnendeuren, het orgelbalkon, de raamkozijnen van de consistoriekamer en daarin het raamwerk voor de predikantengalerij plus de vergadertafel zijn eveneens gemaakt in de fabriek van Van Vliet, terwijl het verder in elkaar zetten gebeurde door de ploeg timmerlieden, reeds vermeld.

Wat het schilderwerk betreft: dit is gegund aan schildersbedrijf Marinus Langerak uit Ameide, uitgezonderd uitzonderlijke zaken zoals de marmer imitatie van het orgelbalkon en de orgelkast. Hetzelfde geldt voor de belettering van de namen op het predikantenbord en de jaren, dat deze dominees Ameide en Tienhoven gediend hebben. Dit laatste is in bladgoud uitgevoerd door de firma Van Beesd uit Vianen.

De koperen kroonluchters zijn geleverd door de N.V. Hoornse Metaalwerkenfabriek met uitzondering van de kroon midden voor de preekstoel. Deze is gedeeltelijk in Hoorn hersteld, aan het vuur ontkomen en door genoemd bedrijf weer gaan functioneren.

De elektrische installatie is aangebracht door de electricien Herre Bouter uit Ameide. Zo is er ook hetaflichtverwarming gekomen, die aangelegd is door installatiebedrijf Sawema uit Delft. Hiervoor is een kelder van gewapend beton onder de consistorie gemaakt met luchtkanalen die uitmonden in de kerkruimte t. b.v. de Cv-ketel opstelling. Deze met olie gestookte installatie is in latere jaren op het aardgas aangesloten.

In oktober 1955 waren alle werkzaamheden aan de Ameidese kerk voltooid.

De nieuwe kerk met pastorie.

Het verdwenen grafmonument

van Mr. Jan Wijnand Ram in het koor van de kerk van Ameide

Bram Vroon Pzn

Tijdens de brand van 3 april 1953 ging het achttiende-eeuwse grafmonument in het koor van de kerk verloren. Door de grote hitte was het natuurstenen gedeelte in vele kleine stukken gesprongen en de houten delen waren verbrand. Kort na het onderzoek van de schade-experts van de verzekeringsmaatschappij besloot de kerkvoogdij om alles wat van het monument restte uit het kerkgebouw te verwijderen. Als vijftienjarige jongeling heb ik twee kleinere stukken opgeraapt en deze tot op heden bewaard. Nu er in het *Nieuwsblad* van de historische vereniging extra aandacht aan het kerkgebouw wordt geschonken, wil ik in deze bijdrage enkele zaken vertellen over dit grafmonument.

Mr. Jan Wijnand Ram
(30 mei 1755-2 maart 1789)¹

Met name in de achttiende eeuw was het gebruikelijk om voor zeer aanzienlijke personen na hun overlijden een grafmonument op te richten in een kerk. Mr. Jan Wijnand Ram was zo'n persoon. Hij was ambachtsheer van Ameide en Herlaar. Enkele jaren voor zijn overlijden had hij de ambachtsheerlijkheid Ameide en Herlaar gekocht van de erfgename van de vorige ambachtsheer Arnout Leers. Alleen een vermogend man als Jan Wijnand Ram was in staat een ambachtsheerlijkheid te verwerven. Hij was rijk door de erfenis van zijn vader en grootouders en door zijn huwelijk met de bemiddelde Ignatia Maria Bichon, dochter van de Rotterdamse burgemeester Jean Bichon. Jan Wijnand was te Utrecht geboren, waar zijn vader Jan Jacob Ram (1716-1758) advocaat en regent (stadsbestuurder) was.² Zijn moeder Catharina de Ruever was eveneens van gegoede komaf. Zij overleefde haar jong overleden man en hertrouwde in 1767 met de Rotterdamse regent Isaac van Alphen. Jan Wijnand verhuisde met zijn moeder naar Rotterdam. De studie rechten in zijn geboortestad Utrecht sloot hij in 1778 af met een promotie. Kort daarop huwde hij met Ignatia Maria Bichon. De bewaard gebleven *Bruiloftszang* en het *Inhuldigingsgedicht* zijn vorig jaar in dit blad uitgegeven door Paul Will.³ Voor de aankoop van de heerlijkheden Ameide en Herlaar betaalde Jan Wijnand in 1785 vijftigduizend gulden. Hij kreeg daarvoor:

- Ten eerste de allodiale Domeinen tot de heerlijkheid, bestaande in het recht om de schippers op Rotterdam, Dordrecht, Gouda en Schoonhoven te benoemen, evenals de Hoender- en Capoen-gelden, alsmede de Hofstedegelden. (allodiale domeinen=bezittingen en rechten van de ambachtsheer; geen leengoederen).
- Ten tweede de Heerenbehuizing genoemd het Huis Herlaer, inclusief de boomgaarden, het koetshuis, de stalling en de Orangerie. Ook nog een huis in Ameide gelegen op den Dam zijnde het Stadhuis en de waag. En verder een behoorlijk aantal stukken land rondom Ameide.
- Ten derde een Middelwaert, gelegen in de Rivier de Lek over de stede Ameide, genaemd den Boll of Cortenaerwaerd, zijnde bij metingen in oktober van den jaere 1699 in het geheel met zandplaten groot bevonden 30 Mergen 315 Roeden, doch zijn de sederts merkkelijk afgenomen.⁴

Behalve de status ambachtsheer en het mooie Herlaar brachten de eigendommen en rechten jaarlijks een mooie som geld op. Belangrijk is te vermelden dat de ambachtsheer geen recht kon spreken in zijn heerlijkheid zoals de heren van Vianen en Ameide tot 1725 die bevoegdheid wel hadden. De Staten van Holland behielden als overheid de bevoegdheid om recht te spreken.

Op 2 maart 1789 overleed Jan Wijnand Ram op bijna 34-jarige leeftijd. Hij werd in de Waalse kerk te Rotterdam begraven. Zijn vrouw Ignatia Maria Bichon bleef achter met twee jonge dochtertjes, Bartha Theodora en Albertina Helena Elisabeth.⁵ Zij bleef ambachtsvrouw van Ameide en Herlaar. In 1794 hertrouwde zij met de Utrechtse regent Daniël Gerard van der Burgh.⁶ Ignatia Maria overleed in 1810. De heerlijkheid Ameide en Herlaar kwam toen in handen van haar tweede dochter Albertina Helena Elisabeth Ram die gehuwd was met Laurent Theodore Nepveu.⁷ Na de dood van hun zoon Laurent Jean Nepveu in 1876 werd de heerlijkheid Ameide ver-

4 Een morgen is een oude landmaat: de hier waarschijnlijk gehanteerde Rijnlandse morgen was 8515,79 m²; een Rijnlandse roede was 14,19 m²; in totaal ging het bijna om 26 ha.

5 Het oudste kind Arend Albert Jan Ram is bijna 8 jaar oud twee weken voor zijn vader overleden.

6 Zie voor hem: Herman Beckmann, 'Daniël Gerard van der Burgh (1755-1824) in: *Nieuwsblad Historische Vereniging*, jrg. 22, nr. 4 (december 2010), 40-45.

7 Haar oudere zus Bartha Theodora Ram huwde met Paulus Adriaan Beelaerts van Blokland, de ambachtsheer van Oosterwijk bij Leerdam.

1 Zie het uitgebreide artikel van Teus Stahlie 'Jan Wijnand Ram, ambachtsheer van Ameide (periode 1785- 1789)' in het *Nieuwsblad Historische Vereniging*, jaargang 21, nr. 4 (december 2010), 32-39.

2 Zie voor Jan Jacob Ram, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, II* (Den Haag 1912), 1160-1161.

3 Paul Will, 'Een Bruiloftszang en een inhuldigingsgedicht', in *Nieuwsblad Historische Vereniging*, jrg. 21, nr. 4 (december 2010), 26-30.

kocht aan Abraham van Stolk en Herlaar aan War-nardus Cornelis Mathildus Begram van Jaarsveld.⁸

Het grafmonument

Het grafmonument bestond uit twee gedeelten: een gedeelte in zwart en wit marmer uitgevoerd met een gestileerde sarcofaag, waarop een grote urn is geplaatst en een treurende vrouw. De sarcofaag stond op een verhoging in de vorm van een baar of altaar. Eveneens op de baar of altaar, maar achter de sarcofaag, stond een zwartmarmeren driehoekige plaat. Het andere gedeelte was een beschilderd houten wapenbord met een ram er op met daarnaast twee zuilen met de kwartieren (wapens) van de ouders en grootouders. Dit tweede gedeelte had de vorm van een rouwbord. Natuurstenen grafmonumenten zien we veel toegepast in de 17^e eeuw, terwijl in de 18^e eeuw veel rouwborden in de kerken werden geplaatst. Het grafmonument van Jan Wijnand Ram was een combinatie van beide vormen.

Van het grafmonument bestaat volgens mij maar een beschrijving, namelijk die van Mr. P.C. Bloys van Treslong Prins & Mr. J. Belonje in hun *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de Kerken van Nederland*. Deze beschrijving is bijna een eeuw geleden gemaakt. Zij geven aan welke teksten op het monument waren aangebracht en beschrijven de wapens op het rouwbord.⁹ Gebruikmakend van deze gegevens kom ik tot de volgende beschrijving.

Op de marmeren graftombe stond van beneden naar boven. Op de baar of het altaar stond de tekst:

'Ter gedagtenisse van wijlen mijn zeer geliefden egtgenoot Mr Jan Wijnand Ram, heere van Ameide en Herlaer, kanonik in het kapittel van St. Marie te Utrecht Oud schepen der stad Rotterdam is deze graftombe opgerigt door deszelfs bedroefde weduwe Ignatia Maria Ram geboren Bichon vrouwe van Ameide en Herlaer.'

Daarboven op de witmarmeren sarcofaag:

'Gebooren 30 Mey 1755 gestorven 2 Maart 1789'

Op het rouwbord de tekst:

'Ter gedagtenisse van den Weledele gebooren Heer en Mr. Jan Wijnand Ram heer van Ameide en Herlaer canunnik in het capittel van St. Marie te Utrecht en oud schepen der stad Rotterdam overleden den 2 Maart 1789 in den ouderdom van omtrent 34 jaaren.'

8

Holleman, *Het octrooi tot testeeren naar Hollandsch leenrecht*, 33.

9

Mr. P.C. Bloys van Treslong Prins & Mr. J. Belonje, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de Kerken van Nederland*. Deel Zuid-Holland 1 (Utrecht 1922), 14.

Grafmonument kort voor de brand van 1953. Foto: Nico Jesse.

Daarboven het wapen Ram en de wapenkwartieren van de familie:

<i>Ram</i>	<i>De Ruever</i>
<i>Westrenen</i>	<i>Van de Wall</i>
<i>De Pauw</i> (Een pronkende pauw)	<i>Schrauwelens</i> (Op rood drie gouden) arendsbeenen.)
<i>Alderwerelt</i>	<i>Baldes</i>

Met de wapenkwartieren worden de wapenschilden van de ouders en grootouders aangegeven. Hoe meer wapenschilden des te voorname was de familie van de overledene.

Een kanunnik, in de teksten 'kanonik' en 'canunnik', was een wereldlijk geestelijke die samen met de andere kanunniken in een kapittel de bezittingen van de kapittelkerk bestuurde. In de teksten gaat het over het kapittel van St. Marie te Utrecht. Jan Wijnand Ram was geen geestelijke maar een bestuurder van de voormalige goederen van de kapittelkerk van St. Marie in Utrecht. Na de invoering van het calvinisme in het gewest Utrecht in 1582 werden deze goederen van de geestelijke instellingen afgenomen en bestuurd door geëligeerden (= gekozen protestantse regenten). Zij noemden zich ook wel kanunnik. De verschillende schrijfwijze van het woord kanunnik en de verschillende teksten op de twee delen van het grafmonument doen vermoeden dat de twee gedeelten niet door een hand zijn gemaakt. Waarschijnlijk waren er twee opdrachtgevers: het rouwbord werd door het stadsbestuur van Ameide geschonken en de 'grafombe' werd zondermeer in opdracht van de weduwe van Jan Wijnand Ram gemaakt.

De nog jonge Jan Wijnand Ram oefende al spoedig na zijn huwelijk bestuurlijke functies uit in Rotterdam. Het waren politiek gezien roerige tijden. Zijn

familie en zijn schoonfamilie behoorden tot de 'partij' van de patriotten. Zij streefden naar vernieuwing van Nederland op politiek en economisch gebied, en waren tegenstanders van stadhouder Willem V en de prinsgezinden. Wanneer de ene groep aan de macht was, zat de andere groep in de oppositie. In 1786 en begin 1787 werden ook in Rotterdam de prinsgezinde regenten uit het stadsbestuur ontslagen en kwamen de patriotten aan de macht, waaronder Jan Wijnand en zijn schoonvader. Na de omwenteling in het tweede deel van 1787 werden de laatstgenoemden weer aan de kant gezet voor de prinsgezinde regenten. Op het moment van overlijden zat Ram en zijn familie niet in het stadsbestuur.

Door de grote brand van 3 april 1953 ging het monument verloren. Van het grafmonument was het bovenste houten gedeelte verbrand. Het marmeren onderste gedeelte was zeer zwaar beschadigd door de grote hitte. Van woensdag 8 tot en met vrijdag 10 april hebben vrijwilligers het kerkgebouw leeg geruimd. De grafstenen werden buiten opgestapeld. De gevonden metalen overblijfselen kregen een bijzondere behandeling en werden op de zolder van de leegstaande pastorie gelegd omdat die geld konden opbrengen. De restanten van het grafmonument zijn binnen een week na de brand in het haventje van Ameide gestort. Er werd niet lang nagedacht of het monument eventueel te restaureren was. Een deskundige op dit terrein werd niet geraadpleegd. Overigens toont de foto (illustratie 1) ons dat de kerkvoogdij ook vóór de brand weinig oog had voor de historische waarde van het grafmonument. De kerkbestuurders hadden voor het grafmonument een gelegenheid gemaakt tot het stallen van fietsen door het plaatsen van zes fietsblokken, ook wel parkeertegels genoemd!

Tijdens die dagen heb ik, voor het wegbrengen van de brokstukken per kruiwagen, twee kleine stukken van het grafmonument meegenomen. Hieronder ziet u er twee foto's van.

Het grafmonument na de brand. Foto uit Gedenkschrift, 33.

Haarlok (ca. 4,5X4,5 cm).

Zwartmarmeren stuk (lengte 16 cm; breedte 4 cm).

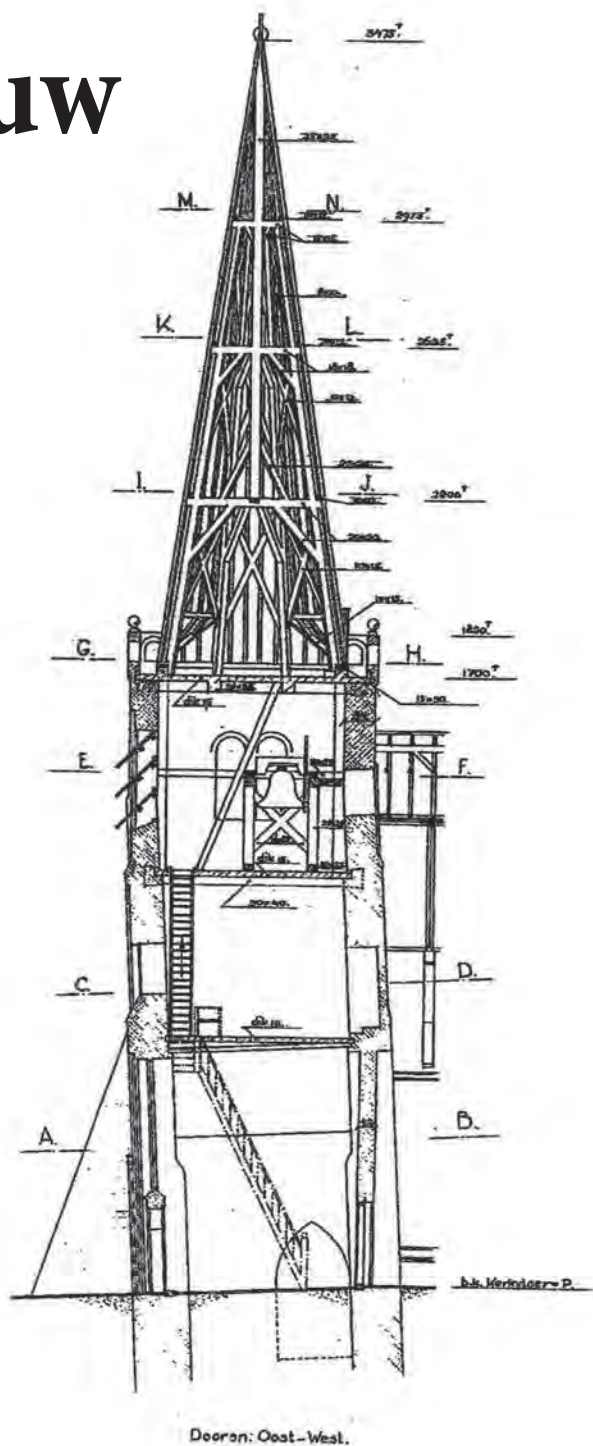
De torenherbouw

Na de brand op 3 en 4 april 1953 restte van de toren slechts de stenen romp, alle houten onderdelen waren volledig verloren gegaan. De spits was ingestort, de vloeren, de klokkenstoel en de trapladders waren compleet door het vuur verteerd. De luiddklok was die nacht met donderend geraas met de zevende klokslag van de twaalf neergestort op het stenen tongewelf, dat dit geweld van de kolos weliswaar overleefd had. Enkel de vier muren van dit historische Ameidese monument waren overeind blijven staan en deze 'wegwijzer' alias 'tijaangever' stond erbij als een immense holle schoorsteen met verkoalde houtresten met enkel als inhoud een luiddklok, die merkwaardigerwijze hoegenaamd onbeschadigd deze vuurzee had overleefd.

Medio maart 1954 werd een aanvang gemaakt met de restauratie en de herbouw. De firma Van der Velden en De Jong uit Leiderdorp had, zoals al eerder verteld, de opdracht gekregen deze uit te voeren. De directie der wederopbouw was evenals als die van het kerkgebouw in handen van het architectenbureau G. en Ir. T. van Hoogevest uit Amersfoort insgelijks het dagelijks toezicht van de kerk.

De uitvoerder van het karwei was de heer H. Lems uit Leiderdorp, die de gehele week in de kost lag bij Lijn Streefkerk, een dochter van Cornelis Streefkerk, rustend metselaar-aannemer die met zijn dochter woonde op de Lekdijk in 'Pretty Home'. Verder had het aannemersbedrijf alle timmerlieden, metselaars en opperlieden uit Ameide of omgeving aangetrokken.

De eerste werkzaamheden bestonden uit het inrichten van het bouwterrein, o.a. een timmerloods plaatsen voor het maken van de nieuwe torenspits. Deze nam een stuk van het Torenstraatje in beslag. Verder werd er een houten steiger om de torenromp opgebouwd om nauwkeurig de staat en toestand van de muren vast te kunnen stellen. Daarop bleek dat de bovenste geleding dermate door de brand had geleden dat over een hoogte van circa zes meter dit gedeelte geheel moest worden uitgevoerd in nieuw metselwerk met behulp van bijpassende stenen. Omdat de toren een scheefstand had westwaarts van ongeveer 20 cm, werd dit stuk loodrecht opgemetseld met als gevolg een licht geknikt torenlichaam. Ook de twee steunberen, die in 1837 tegen de westgevel waren gebouwd, rustende op 22 elzen heipalen, zijn gesloopt ten einde die weer op te bouwen, maar waarbij vooraf een funderingsverbetering door middel van acht houten heipalen werd aangebracht. Het heibedrijf H. Manschot en Zonen uit Lexmond heeft deze klus geklaard, waarna daarop een plaat van gewapend beton is gestort en de steunberen opnieuw

zijn gemetseld. Deze werkwijze om verder scheef zakken te voorkomen was uitgedacht door het ingenieurs- en constructiebureau Aronson uit Rotterdam. In het torenbinnenste werden brandwerende verdiepingsvloeren van gewapend beton aangebracht. Deze zijn waterpas gelegd, wat een wat vreemde indruk geeft. Het doet een beetje onwennig aan en krijgt een ieder die zo'n torenvloer betreedt niet het rare gevoel niet goed op z'n benen te staan?

De torenspits is gemaakt van Frans eikenhout, ongeveer achttien kubieke meter, geleverd door de hardhouthandel Wicherson uit Steenwijk. Dit constructiehout behoeft niet gedisseld of handmatig geschaafd te worden, dit om bij eventuele toeristen niet de indruk te wekken dat de torenspits veel ouder zou zijn dan vijftig jaar.

De vervaardigers van de spits waren de gebroeders Alblas uit Ameide: Jo, Dries en Bas, rasechte bouw-

vakkers, die hun vak terdege verstonden! Heel de constructie werd in prefab-elementen gereed gemaakt en ter plekke opgebouwd, waarbij het hijswerk met een elektrische lier gebeurde. Op de ontstane achtkantige constructie werd het dakbeschot drie centimeter dik aangebracht met daarop de leibedekking, wat de taak was van hetzelfde Duitse leidekersbedrijf als dat van de kerk. Evenzo de klokkenstoel, de galmborden, de torentrapladders en de deuren zijn door de Alblassen gemaakt. Het torenkruis komt uit de smederij van Bart van Woezik en zijn zoon Wim. De bol en de windhaan¹ zijn gemaakt door de loodgieter Teun Bouter. Hierna konden de stellages verwijderd worden en kreeg de luidklok een plaats in de nieuwe klokkenstoel en kon ze haar stem weer laten horen over ons dorp en wijde omtrek. Het uurwerk met zijn juiste tijdsaanduiding is afkomstig van de firma Eijsbouts uit Asten. De definitieve oplevering en het overdragen aan het gemeentebestuur geschiedde in september 1955.

Restauratie kerktorens

Onlangs is het startschot gegeven voor de restauratie van de kerktorens in Nieuwland, Tienhoven en Meerkerk. Hieraan ligt de "Regeling Rijkssubsiëring Wegwerken Restauratieachterstand" voor Rijksmonumenten ten grondslag. De drie Zederikse kerktorens zijn voor deze subsidie in aanmerking gekomen.

Het subsidiebedrag dekt niet de volledige restauratiekosten. Het restant wordt door de gemeente Zederik betaald. Koninklijke Woudenberg uit Ameide zal de restauratiewerkzaamheden uitvoeren.

Aanvankelijk is men gestart met de kerktoren in Nieuwland. Door de aanwezigheid van een ooievaarsnest op de kerk is de Flora en Faunawet van toepassing verklaard. Om deze reden is het werk tot na de bouwvakvakantie stilgelegd. Inmiddels zijn de restauratiewerkzaamheden in Tienhoven en Meerkerk in volle gang.

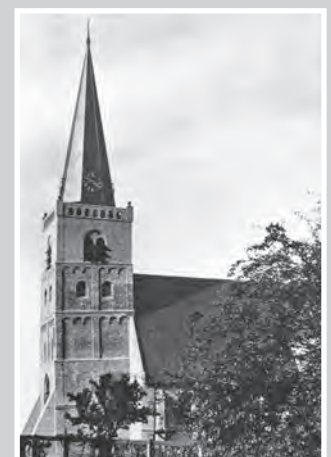
Voor de kerktorens in Lexmond, Ameide en Leerbroek is per 1 april jl. een subsidie aanvraag gedaan.

Het uiteindelijke doel is om de zes kerktorens van de gemeente Zederik begin 2012 in hun geres-taureerde glorie boven de gemeenten uit te laten torenen!

Het Kontakt 17 juni 2010

Vóór de brand in 1953.

Na de brand in 1955.

De toren is na de restauratie aanmerkelijk hoger geworden zoals op bovenstaande foto's duidelijk te zien is.

¹ Opmerking van Krijn van der Ham: 'Vorig jaar heb ik geschreven over de haan, bol en kruis op de toren en dat haan en bol nieuw waren gemaakt bij Teun Bouter de loodgieter. Door Leo de Jong is mij verteld, dat hij persoonlijk enkele maanden na de brand achter de toren op het stukje land van zijn opa, Teun Bouter, bij het werken in de grond, de haan heeft gevonden. Leo was toen 13 jaar oud. Hij bracht de haan bij zijn opa die hem vervolgens naar de firma Woudenberg bracht. De haan was aangetroffen met enkele kogelgaten, uit de 2e wereldoorlog, door Duitse soldaten er in geschoten, die gelegerd waren in de openbare school naast de kerk. Dus de originele haan van voor de brand is weer op de toren gegaan.'

Het nieuwe interieur van de Nederlands Hervormde

De preekstoel werd aan de kerk geschonken door de firma Woudenberg (zie onderstaande brief). Deze kansel was afkomstig uit de Nederlands Hervormde kerk in het Gelderse Bemmelen, waar het interieur werd gemoderniseerd en de preekstoel enigszins uit de toon viel. De Firma N. Schut uit Schoonhoven heeft de kansel gerestaureerd en de timmerfabriek van Van Vliet maakte het klankbord en preekstoeltrap. Het doophek is afkomstig uit de Nederlands Hervormde kerk in Lekkerkerk, het was daar overbodig geworden. Ook dit doophek is onder handen genomen door Firma N. Schut. De kerkbanken zijn gemaakt door de timmerfabriek van Van Vliet. In de kerk werden ze op houten vlonders geplaatst, afgewerkt en bevestigd. Alle buiten- en binnendeuren, het orgelbalkon, de raamkozijnen en de vergadertafel in de consistoriekamer zijn gemaakt door de timmerfabriek van Van Vliet en ter plekke door de ploeg timmerlieden in elkaar gezet.

Het schilderwerk was in handen van het bedrijf van Marinus Langerak met uitzondering van de marmeminitiatie van het orgelbalkon en de orgelkas, die net als de belettering van het predikantenbord werden uitgevoerd door de firma van Beesd uit Vianen.

De koperen kroonluchters zijn geleverd door de N.V. Hoornsche Metaalwerkenfabriek met uitzondering van de kroon midden voor de preekstoel. Deze was beschadigd uit de brand gekomen, maar kon in Hoorn worden gerepareerd.

Met de ruiming na de kerkbrand waren de koperen onderdelen van de kroonluchters, wandarmen en kaarsenhouders op de pastoriezolder opgeslagen. Het totale gewicht bedroeg ongeveer 50 kilo. Vier kaarsenhouders konden opnieuw gebruikt worden en zijn op het doophek geplaatst, ter weerszijden van de koperen lezenaar. Deze is afkomstig uit de hervormde kerk van Vianen, omdat men er daar geen echte bestemming meer voor had. De restauratie van die kerk verliep namelijk vrijwel gelijktijdig met de herbouw van de onze.

Toen het college voornemens was de overgebleven koperen onderdelen maar aan een opkoper te slijten, kwam dit architect T. van Hoogevest ter ore. Deze is daarop gaan overleggen met burgemeester G.B. Pelikaan van Vianen, die niet alleen president-kerkvoogd van de plaatselijke kerk was, maar tevens een echte kenner op het gebied van historisch materiaal.

Ameide de 27ste October A.D.1955.

Aan de Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Kerk te Ameide.

Van L.Woudenberg en Zonen, aannemers van restauratiewerken te Ameide.

Het is ons een bijzonder groot genoegen thans, bij het weder in gebruik nemen van ons kerkgebouw, U de kansel te mogen aanbieden.

Dit is ons des te meer een voorrecht daar toch vanaf deze kansel het Woord des HEEREN naar Waarheid in het midden van onze Gemeente wordt gebracht.

Persoonlijk zal het een blijvend aandenken zijn, dat aan ons het voorrecht is toegekomen om de krachten van onze dagelijkse arbeid te mogen gebruiken aan het herstel van de gebouwen waarin de kerken in ons land in onderlinge bijeenkomsten mogen samenkomen.

Voorts hopen wij, dat ook deze kansel, als een sieraad, ons hernieuwde kerkgebouw mag opluisteren, niet tot onze eer, maar alleen tot lof en eer van De Grote Schepper Aller Dingen.

Kerk

Diens fijne neus rook - of anders gezegd - zag mogelijkheden om van dit schroot een en ander te fabriceren en deed het voorstel een ruiling aan te gaan: Ameide een koperen lezenaar en Vianen de brokstukken. Aldus geschiedde en de edelachtbare heer Pellikaan stapte met die 50 kilogrammen koper naar Haarlem, naar de bekende firma Brink en Van Keulen. Die vervaardigde van deze restanten twee kronen en eveneens kaarsenhouders. Die koperen kronen hangen daar nu in het koor en de kaarsenhouders sieren de Van Brederode-banken in de Grote Kerk van Vianen. Deze ruil heeft destijds tal van tongen in beweging gebracht, wat weer 's bewaarheid heeft het spreekwoord, dat als er twee ruilen er één moet huilen, en dat heeft Ameide gedaan. Dit te meer daar de bewuste geblakerde kroonluchters begin 19de eeuw een schenking zijn geweest van de geziene Ameidese familie Van der Poel en onze kerk bijna anderhalve eeuw hebben verlicht en gesierd.

NAAMIJST VAN PREDIKANTEN					
BIJ DE NED. HERFORMDE GEMEENTE van AMEIDE en TIENHOVEN					
NAAM	GEROMEN VAN	DATUM	VERTROKKEN NAAR	DATUM	
G. DRIEL		1588	GESTORVEN		1590
J. ANDRIJUS	ASPEREN	1592	GOUDA		1595
P. JACOBI		1596			
I. AOGESANG	OLDENZAAL	1605	VIANEN		1605
L. LAURICANUS		16	EMERITUS		1660
E. JONKHOUT		1660	GESTORVEN		1652
B. HERMHOUSSEN	MEISKERKE	1685	OOSTZAANDAM		1687
J. SCHALKWIK		1687	BOMMEL		1692
J.G.B. HOINGA	PROPONENT	22-10-1695	EMERITUS	29-5	1741
H. CAPPENBERG	OOSTERLAND	10-12-1741	OVERLEDEN	25-5	1748
J. ROSSEM	Z. BEIERLAND	22-12-1748	ZWOLLE	2-11	1749
H. WILHEM	CLOETINGEN	5-7-1750	HEERKERK	27-11	1757
H.G. BREUGEL	BERCHIM	20-8-1758	DORDRICHT	10-2	1760
H. BOON	PROPONENT	15-4-1760	ACQUOI	1-11	1779
J.F. MOITZER	MARSSUM	25-7	KETIL	20-1	1758
M. HEZSBERGEN	VANHUIZEN	10-8-1788	OVERLEDEN		1827
A.J. DIEMONT	TUIL	19-10-1828	EMERITUS		1854
W. BEUNINGEN	ROSSUM	12-11-1854	EMERITUS	29-10	1882
P. BONGERS	PROPONENT	12-4-1885	EIMNES	27-5	1888
J.E. RIJCK	DIRKSAND	2-12-1888	ONSTWEDDE	25-9	1892
E.S. POSTMA	JUTFAAS	18-6-1895	BLAUWRAPEL	2-6	1901
M. GRIEKIN	NIJWERKERK	10-8-1902	DILIT	10-7	1910
A. VOORTHUIZEN	PROPONENT	7-1-1912	ZIEGVELD	19-4	1914
N.v.d. SNOEK	VLAARDINGEN	5-5-1915	ZITTEN-ANDEIJST	25-6	1918
A.F.P. POP	MIDDELIJRNIS	15-12-1918	NIJCKERK	17-7	1921
I.G. BRUIN	PROPONENT	28-5-1921	OENEN	1-1	1925
C.J.v.d. GRAAF	KOCHINGEN	25-1-1925	NIJCKERK	15-4	1928
E. SCHIMMEL	LUNTEREN	4-11-1928	EMERITUS	1-5	1959
J.J. POOT	BUNSCHOEN	5-9-1959	BARNVELD	30-6	1946
C. DOP	VOORTHUIZEN	20-4-1947	HUIZEN	21-9	1950
C. GRAAFLAND	CAND. v. GOUDA	15-9-1955	WOERDEN	9-5	1958
S. MIJERS	H-BLOKLAND	20-12-1959	ERMELO	28-5	1965
P.J. BOS	SPRANG	1-5-1966	SIKKERVEER	9-4	1972
W. KALKMAN	DRIJBERGEN	25-6-1972	GENDEREN	5-6	1994
G.J. WOITERS	WASSINAAR	6-10-1985	HOOGEVEEN	25-4	1995
D.v.d. STREEK	MASTENBROEK	3-10-1993	RIJSSSEN	28-6	1998
F. WIJNHORST	RIDDERKERK	22-1-1995	ERMELO	30-4	2000
T. WEGMAN	BENSCHOP	29-8-1999			
H.L. VERSLUIS	KAMPERVEEN	17-9-2000			

De historie van drie in het kerkgebouw

Paul Will

In het vijfde nummer van ons lijfblad uit 2006 heeft eindredacteur H.J. Beckmann aandacht besteed aan een wandversiering in het stadhuis. Deze hangt boven de trap die naar de trouwzaal leidt. Daarop prijken de wapens van Margaretha van Eijk en Arnout van den Bergh. Dit fraaie bord is in 1851 verhuisd van de Ameidese Hervormde kerk naar het stadhuis. Het was oorspronkelijk bevestigd op de zogenaamde Heerenbank, waarin het hoogedele echtpaar Vrouwe respectievelijk Heer van Ameide, Tienhoven en Herlaer, plaats nam, als het op het Tienhovense buiten vertoefde en 's zondags een godsdienstoefening bijwoonde. Na hun verscheiden heeft het bestuur der wereldlijke gemeente - weliswaar jaren nadien, pas in 1851 - kennelijk gemeend dat het Raadhuis inmiddels een passender plaats was geworden! Zie afbeelding op bladzijde 73.

Een tweede komen we tegen in het 'Gedenkschrift over de herbouw der Hervormde kerk'. Dit is A.D. 2005 verschenen, het was toen 50 jaar geleden dat na de vreselijke kerkbrand in 1953 de kerk weer dienst kon gaan doen. Op bladzijde 74 van het gedenkschrift staat een summere mededeling over een wandbord uit 1775 dat aan het vuur is ontkomen. We willen nu ietwat meer over zijn ont- en bestaan verhalen. Op dit gedenkbord prijken de namen van vier kerkmeesters, te weten Gouvert Schim, Jan en H(ermanu)s Diepenhorst en Arie van Lomwel. Even terzijde: van de laatstgenoemde - nu als Ary gespeld - ligt nog een grafzerk A.D. 1777 buiten de kerkmuur, dat dienst doet als een soort putdeksel; foei, foei!. Wat het motief is geweest om de kerk dit fraaie en rijk versierde eikenhouten wandbord te schenken en waar het eerst precies gehangen heeft, is niet duidelijk. Bekend is dat het verplaatst is naar de ingang van het noordportaal, ten tijde dat ds. A.H.J.G. van Voorthuizen alhier heeft gestaan van 1912 tot 1914. Vanwege de grote toeloop moest het kerkbestuur er wel toe besluiten een gaanderij te doen bouwen. En om die op z'n Termeis gezeed 'gallerij' te bereiken moest er tevens een extra uit- en toegang gecreëerd worden en op deze wijze verrees die entree ongeveer tegenover de plek waar de school stond. Ter verfraaiing is het bewuste bord toen binnen boven de toegangsdeur terecht gekomen, wat bij de brand van 1953 zijn behoud is geworden - het portaal bleef gespaard! In een verslag van deze kerkbrand stond onder meer te lezen dat brandweerman Anton Verheij het gewaagd heeft ondanks dat het kerkdak reeds vlamde, met een brandslang via deze ingang als nog de kerkruimte binnen te dringen... maar subiet sommeerde de brandweercommandant hem dit ijdele pogen te staken.

De naam Verheij voert mij automatisch naar het behoud van de derde makelij van hout, de lezenaar. Deze heeft de knagende tand des tijds doorstaan en eveneens een ereplaatsje in het kerkgebouw gekregen. Deze zou vast vanwege ouderdom een beetje gammal op z'n pootjes staan. Dat stelden we vast toen we er lucht van kregen dat het mogelijk was dit pseudo-kerkmeubel nog op de timmermanszolder terug te vinden. Anton was wat 'bevaarderig'. Zo gezegd, zo gedaan: stapje voor stapje voorzichtig een lange ladder op en onder de hanenballen vonden we hem dik onder het stof. Voorzichtig deze met moeite naar beneden gesleept en ons lid, Rook Lakerveld, in de arm genomen. Deze heeft daarop deze ex-kerkrepresentant fraai gerestaureerd en heeft die na 'verachtelijk een plaats ontzegd te zijn' - om een stukje psalmttekst vrij te citeren - een waardige plek gekregen achter zijn grotere stiefzus, de kansel.

Beste lezers of beschouwers, voor het verhaal rondom het ooit functioneren van de lezenaar moeten we een stuk terug in de lokale kerkhistorie. Kerkelijk Ameide-Tienhoven was als diverse andere gemeentes in de regio verzeild geraakt van midden-orthodox - in feite een rare latere term - richting vrijzinnig - 'vaarwater'.

Tijdens de ambtsperiode van dominee W. van Beuningen - in 1854 van Rossum naar Ameide gekomen en tot aan zijn emeritaat in 1882 hier gebleven - namen de spanningen aangaande leer en leven dusdanige vormen aan dat een deel der behoudende kerkleden hun heil en zegen buiten het eigen kerkgebouw ging zoeken. Deze

'geestelijke gastarbeiders' gingen in 1864 godsdienstoefeningen houden in de reeds genoemde timmermanswerkplaats van Willem Verheij,

Ds. W. van Beuningen en zijn vrouw A.M. van Beuningen-Boonen in 1854 van Rossum naar Ameide gekomen en tot aan zijn emeritaat in 1882 hier gebleven.

houten objecten

Boven: Wandversiering in het stadhuis van Ameide.
Midden: Gedenkbord boven de ingang naar het koor van de Hervormde kerk van Ameide en daar onder de gerestaureerde lezeaar.

voorvader van Anton. Dat nieuwe (be)leven was voorafgegaan met doordeweeks bijwonen van zogenoemde 'gezelschappen' en/of het bezoeken van zondagse kerkdiensten elders¹. Intussen was er landelijk de orthodoxe evangelisatievereniging 'Vrienden der Waarheid tot handhaving van de leer en rechten der Gereformeerde kerk'² opgericht. Actief geworden in de Waard zijn er ook hier contacten gelegd. Een van haar evangelisten, de weleerwaarde heer Nic. Bakker uit Utrecht, heeft zich ter plekke bijzonder ingezet voor het streven van Willem Verheij en o.a. diens naaste medebroeder Cornelis Terlouw.

Vrijwel parallel liepen de samenscholingen van de kinderen der bezwaardens om op zondagmiddag te komen naar de boerderij van Cornelis. Kennelijk heeft die lezeaar van de maker, timmerman Willem, ook daar zondagmiddag dienst gedaan, terwijl die op de morgen als kathedier fungeerde in de timmermanswerkplaats omgebouwd tot kerkruimte.³

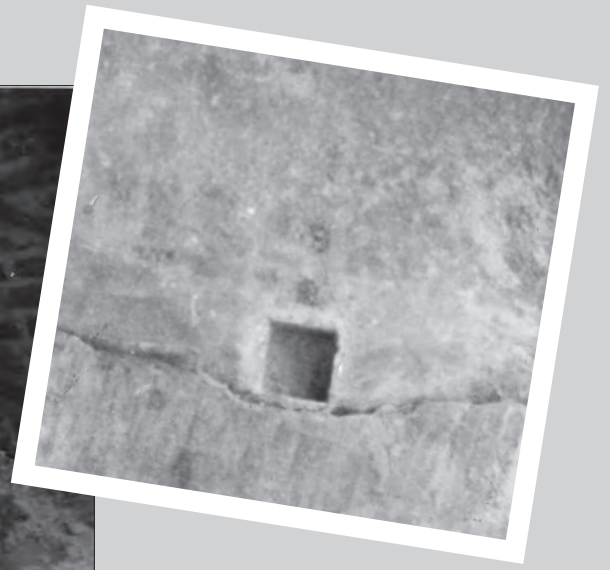
Geleidelijk maakte de plaatselijke kerk een ommekeer naar rechts, onder meer beide genoemde mannenbroeders werden tot ouderling verkozen en werd een deur geopend tot herstel. Ook hun volgelingen maakten de overstap. Eveneens togen hun kinderen voortaan op de zondagmiddag naar de consistoriekamer, dus raakte de lezeaar uitgediend. Deze 'emeritus' verdween naar de zolder en bleef als hierboven reeds vermeld buiten beeld tot 1995.

1 Onder meer heb ik gebruik gemaakt van de volgende boekwerken:
- P.D. 't Hart: 'Een van Utrechts beste burgers'. Dit slaat op een van de zonen van het domineesechtpaar Van Beuningen-Boonen. Deze Hendrik Adriaan is nog geboren in Rossum, maar geen van de drie zoons heeft ooit op de Ameidese lagere school gezeten, zij bezochten dure kostscholen in Vianen.
- Carla Jonker: 'Macht en armoede aan de rivier' Ameide en Tienhoven 1870 - 1940.
- J. Verrips: 'En boven de polder de hemel'.
- H. Natziyl / H.J. van Dijk. 'Zoete banden die mij binden'. Dit gaat over het gezelschapsleven in de Waard.

2 Dit woordkoppel niet verkeerd opvatten. Het wijst terug op de besluiten genomen ten tijde van de Dordtse Nat. Synode (1618 - 1619). De Hervormde kerk heette toen nog Gereformeerde kerk.

3 Wie had kunnen denken dat dit karwei zich nog eenmaal zou herhalen? Dat is gebeurd in 1989, toen de zondagsschool 'De Zaaier' 125 jaar bestond. Als herinnering aan de twee Kerstfeestvieringen - die van 1953 en 1954 - is dit jubileum in de omgebouwde fabriekshal van de gebroeders Van Vliet gevierd. De secretaris Jo M. Verheij - stammend uit een andere Verheijentak - die der klompenmakers - heeft toen een boeiende herdenkingsrede gehouden. Daarbij citeerde hij uit een oud verslag - beeldend en onvergetelijk - : "Terwijl de koeien werden voorzien van hun dagelijks voedsel, kregen de kinderen geestelijk voedsel toegediend".

Wat er tijdens de restauratie (1953-1955) van het kerkgebouw te Ameide onnodig verloren ging

*Links: De grote altaarsteen die als drempel tussen de toren en de kerk lag.
Rechts: Detail van de grote altaarsteen met sepulcrum.*

Foto's in dit artikel zijn van T. de Groot en de auteur.

Bram Vroon Pzn

Op donderdag 27 oktober 1955 waren de meeste Ameidenaren blij, dat het door brand verwoeste kerkgebouw na een grondige restauratie en verbouwing weer in gebruik genomen werd. Toch was de vreugde niet algemeen. Waarom niet? Waardevolle oude voorwerpen, die in deze kerk thuishoorden, waren na de restauratie niet teruggeplaatst, te weten: twee lichtkronen en wandarmaturen, die in het kerkgebouw van de Hervormde gemeente te Vianen terechtwamen, twee altaarstenen waarvan de huidige verblijfplaats tot op heden nog niet bekend is, en de grafstenen die niet meer teruggelegd werden in de Ameidese kerk.

Dit artikel beschrijft hoe de oudste voorwerpen uit de kerk, de altaarstenen, uit Ameide verdwenen en daarnaast hoe het verging met veel grafstenen van Ameidenaren uit vorige eeuwen.¹

Wat is een altaarsteen?

Een altaarsteen, ook wel altaarmensa (Latijn mensa=tafel) genoemd, is een grote, meestal rode, zandstenen plaat waarop een altaar is geplaatst. Op elk van de vier hoeken van de altaarsteen is een kruisje aangebracht. Dikwijls vindt men eveneens

¹ Dit artikel is een gedeeltelijk herziene versie van mijn 'Wat er mis ging bij de restauratie van het kerkgebouw in Ameide', verschenen in *Gedenkschrift, Herbouw Nederlandse Hervormde Kerk Ameide* (Goudriaan 2005) 42-45.

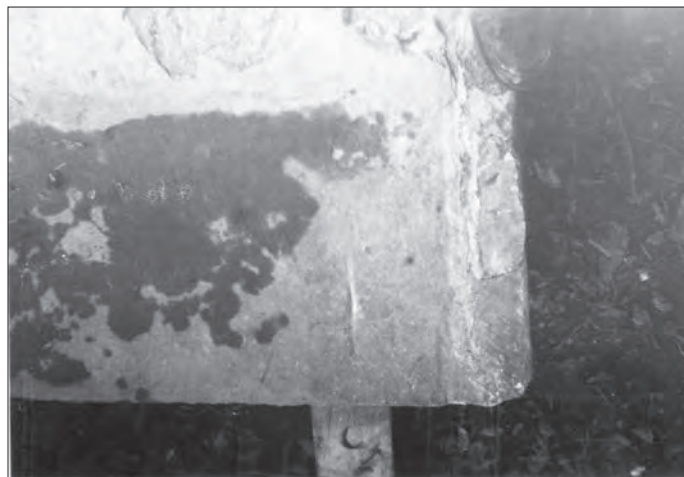
een sepulcrum in de altaarsteen. Dat is een betrekkelijk kleine uitholling, waarin vroeger een relikwie was geplaatst. Sepulcrum is een Latijns woord voor graf; hier betekent het de plaats waar een stukje van de kleding of het gebeente van een heilige wordt bewaard. In de tijd van de Reformatie werden de altaren verwijderd en de altaarstenen meestal als dorpel gebruikt of opgenomen in het plaveisel. Door het gebruik als dorpel gaf de protestant zijn afkeer te kennen over de Roomse altaren, waarop de "vervloekte paapse mis" was gecelebreerd. In Ameide gebeurde dat in de jaren zeventig of tachtig van de zestiende eeuw. De kruisjes zijn door dit gebruik soms weggesleten. In een aantal plaatsen zijn de altaarstenen hergebruikt als grafsteen.

De altaarstenen in de kerk van Ameide

Na de brand kwamen twee altaarstenen tevoorschijn. Of er nog een derde altaarsteen aanwezig was na de brand is mij niet bekend. Straks meer over een eventuele derde steen. De aanwezigheid van twee altaarstenen betekent dat er voor de Reformatie in de kerk van Ameide minimaal twee altaren stonden. De grootste en gaafste altaarsteen lag tussen de toren en het schip van de kerk. De steen stond in juni 1955 tegen de gerestaureerde toren en was voor iedereen die dat wilde te bestuderen en te fotograferen. De

Altaarsteen die gelegen heeft tussen het koor en het schip van de kerk. (foto 17 sept. 1955.)

Detail van het kruis van deze altaarsteen. (foto 8 okt. 1955.)

afmetingen van deze rechthoekige altaarsteen waren: lengte 212, breedte 68 en dikte 10 cm. In de steen was nog duidelijk een kruisje (afmeting $6\frac{1}{2}$ bij $6\frac{1}{2}$ cm.) te onderscheiden. Tevens zaten er twee gaten in van 4 bij 4 cm. Een van die gaten was hoogstwaarschijnlijk een sepulcrum. Het andere gat is waarschijnlijk aangebracht voor de deurstijl toen onze gereformeerde voorvaders de altaarsteen als dorpel gingen gebruiken.

De andere altaarsteen lag tijdens de restauratiewerkzaamheden ten zuiden van het kerkgebouw en was minder regelmatig van vorm. Volgens de mensen die aan de restauratie van de kerk werkten, had deze steen onder de triomfboog in het koor gelegen. De afmetingen waren lengte 165, breedte onregelmatig op enkele plaatsen 70, dikte 10 cm. Er stond een patriarchaal kruis (=een kruis met twee dwarsbalken) op; het sepulcrum was dichtgemetseld.

Dr. Mr. J. Belonje beschrijft in zijn boekje *Stenen Charters* op pagina 27 een altaarsteen in de kerk van Ameide, die bij de noordelijke ingang bij het portaal in de kerk lag. Dit portaal is bij de restauratie afgebroken.² De afmetingen waren volgens Belonje 50 bij 161 cm. Hij trof er een grof type kruizen op aan. Het is mij niet bekend of deze altaarsteen bij de restauratie is teruggevonden. Dit zou dan de derde altaarsteen in de kerk zijn geweest. Maar het is goed mogelijk dat het de hierboven als tweede genoemde altaarsteen betreft. Het verschil in afmetingen kan zijn veroorzaakt doordat de altaarsteen niet geheel bloot lag. Alleen de plaats waar deze steen teruggevonden werd, klopt niet. De werklieden bij de restauratie kunnen zich ook vergist hebben.

Terug in de kerk?

Van de uitvoerder bij de torenrestauratie vernam ik in juni 1955 dat de grote altaarsteen niet teruggeplaatst zou worden. Hij dacht bij de verkoop van de altaarsteen f550 (ca. € 250) te ontvangen. Ik was verbijsterd over dat verhaal en daarom besloot ik

deze handelwijze aan de kaak te stellen in een aantal kranten, die in Ameide veel werden gelezen, namelijk *De Rotterdammer*, de *Gorcumsche* en de *Schoonhovensche Courant*. Het bericht werd daarna door andere dagbladen overgenomen. De publiciteit zorgde voor de nodige belangstelling van historisch geïnteresseerden. Leden van de kerkenraad en kerkvoogdij waren boos op mij vanwege de publiciteit. Men vond mijn actie "parmantig en zeer misplaatst". Ook de architect en zijn opzichter waren ontstemd. Toch was mijn bedoeling geen andere dan het behoud van deze oude cultuurhistorische voorwerpen voor Ameide. Werknemers vertelden mij daarna dat de altaarsteen in de kerk geplaatst zou worden.

Krantenartikel in *De Schoonhovensche Courant* van 8 juli 1955

Historisch stuk moet verdwijnen

Altaarsteen van vijf eeuwen oud

Ameide. Zoals men weet is de thans bijna weer geheel herstelde kerk oorspronkelijk gebouwd als een rooms-katholiek bedehuis. Daarin stond dus ook een altaar met als een van de voornaamste bestanddelen een z.g. mensa. Mensa is een Latijns woord en het betekent niets anders dan tafel. Zoals veelal was de mensa in Amelidens r.k. kerk van zwaar natuursteen. Toen na de hervorming de beeldenstormers ook in Ameide huis hielden (naar 1568) werd het altaar omver gestoten en later nam men het zware blad van de mensa en legde het als dorpelsteen in de doorgang van toren naar kerk. Daar moest destijds iedereen binnentreden en elke (hervormde) kerkganger zette dus zijn voeten op het meer dan twee meter lange en 68 centimeter brede tafelblad. Deze opstelling was gekozen juist om het symbolische „met voeten treden“.

Bijna vier eeuwen heeft de altaarsteen in de doorgang van de toren naar het schip gelegen. Ontelbare voeten zijn er in de loop van de vierhonderd jaar overheen gegaan, ook al werd later de ingang onder de toren zo goed als buiten gebruik gesteld.

Tijdens de restauratie van de toren is de tien centimeter dikke steen thans opgegraven en het plan bestaat het van rode zandsteen vervaardigde historische voorwerp niet meer in de kerk, waar dan ook te plaatsen. De steen vertoont een gebeteld kruis en twee gaten ter grootte van een luciferdoosje.

Mogelijk is een van de gaten origineel, omdat het gebruikt kan zijn in de r.k. eredienst om er een relictie in

te bewaren. Het andere gat kan dan bijgehakt zijn, toen de steen als dorpel in gebruik kwam teneinde de kozijnpost erin steun te doen vinden. In elk geval is van 1568 tot 1953 het twaalf gaten gebruikt om het kozijn te bevestigen.

Het is in de hervormde kerk tegenwoordig gans niet ongebruikelijk om 'n vaste avondmaalsteen op te stellen, die dan een plaats krijgt in het zogenaamd lithurgisch centrum. Daarvan maken dan voorts nog deel uit de preekstoel en het doopvont. Wanneer een kerk geen eigen stenen tafel bezit wordt er dikwijls één speciaal bij de natuursteengrotten besteld. Het jongste voorbeeld daarvan in deze omgeving is de kerk te Lekkerkerk waar een nieuwe zware steen mensa een eervolle plaats heeft gevonden.

Wij weten niet wat de overwegingen geweest zijn tot het voornemen om in Ameide de altaarsteen geen plaats meer te geven. Mogelijk vindt men het in de tegenwoordige tijd niet passend meer om een kerkhistorisch stuk als „voetveeg“ te gebruiken. Zoals uit het bovenstaande blijkt is er evenwel zeer goed een andere bestemming voor de fraaie vijf eeuwen oude steen te vinden.

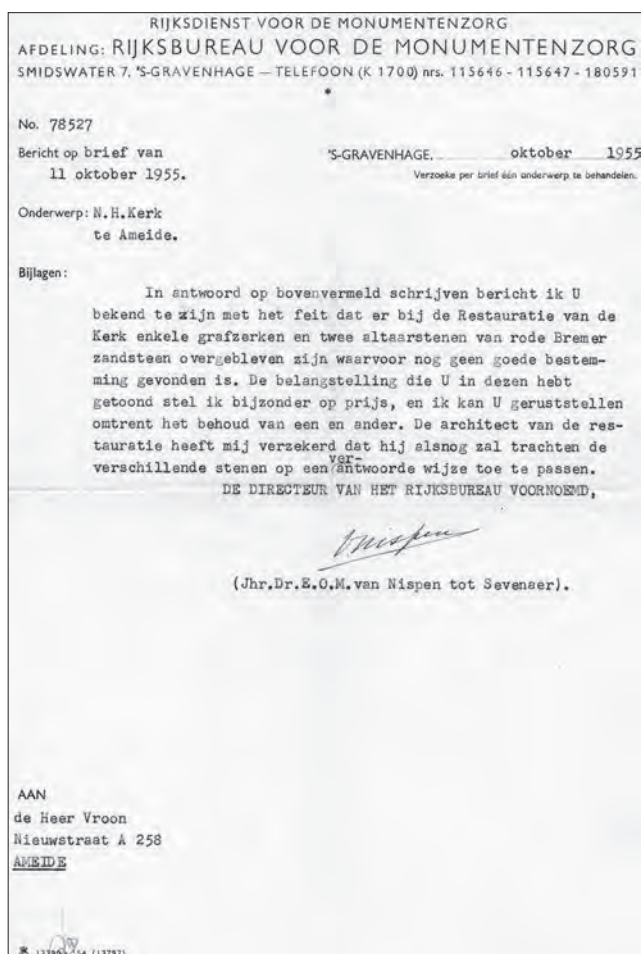
Op het ogenblik ligt het evenwel niet in de bedoeling van die mogelijkheid gebruik te maken. Men wil de steen naar elders vervoeren, om die dan toch weer een plaats te geven in een kerk. Velen in Ameide achten dit niet de juiste weg. Zij menen, en ons inziens terecht, dat de oude steen in Ameide behoort en daar moet blijven en wel in de kerk.

² Dr. Mr. J. Belonje, *Stenen Charters* (Adam 1948) vierde druk. Heemschutserie nr. 8.

Toen enkele weken daarna de werknemers van het bedrijf dat de toren had gerestaureerd de altaarsteen wilden opladen om mee te nemen, verbood de gewaarschuwde opzichter van de architect dat. Na kennisneming van de handelwijze in Ameide verbood Monumentenzorg de verkoop door de aannemers. De opzichter vertelde mij dat de altaarstenen in de kerk tegen een muur zouden worden geplaatst. Dat leek een goed bericht.

Toen mij enkele weken later uit gesprekken met leden van kerkvoogdij en kerkenraad duidelijk werd dat de altaarstenen niet in de kerk geplaatst zouden worden, schreef ik op 11 oktober 1955, kort voor de ingebruikname van de gerestaureerde kerk, de directeur van het "Rijksbureau voor de Monumentenzorg", Jhr. dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, over wat er bij de restauratie van de kerk in Ameide gebeurde met de altaar- en grafstenen. De directeur schreef mij terug dat hij overleg had gehad met de architect en dat deze hem had toegezegd "dat hij alsnog zal trachten de verschillende stenen op een verantwoorde wijze toe te passen". Hij vermeldde eveneens: "De belangstelling die U in dezen hebt getoond stel ik bijzonder op prijs."³

3 Brief van de directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, oktober 1955.

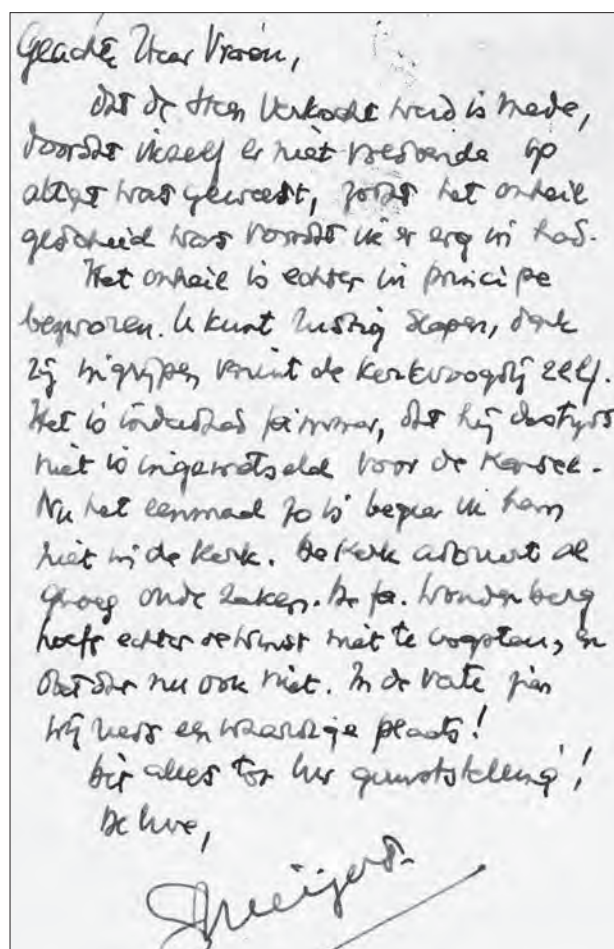

Brief van Jhr. Dr. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer.

Grafstenen

In totaal zijn slechts zeven grafstenen teruggelegd in de kerk. Verder is een beperkt aantal andere waardevolle grafstenen, dat wil zeggen met namen en jaartallen, buiten tussen de steunberen aan de zuidzijde van het kerkgebouw neergelegd. Deze stenen zijn daardoor bloot gesteld aan weersinvloeden. Met als gevolg dat er niet veel van over zal blijven. Dat valt niet meer vast te stellen want enige jaren geleden heeft de kerkvoogdij grind aan die zijde van het kerkgebouw aangebracht en het grind over de grafstenen gestort, zodat de stenen onzichtbaar zijn geworden!⁴ De door ondeskundig handelen bij het weghalen uit de kerk en bij het opstapelen gebroken grafstenen bij het begin van de restauratie, zijn als puin voor wegverharding gebruikt! Veel namen en feiten van reeds lang overleden Ameidenaren gingen daarmee verloren. Ik heb in 1955 aantekeningen gemaakt van vijftien niet teruggelegde beschadigde grafstenen, waarop namen en jaartallen stonden. Tevens heb ik 8 oktober een zestal foto's gemaakt.

4 Kort na de verschijning van het Gedenkschrift, *Herbouw Nederlandse Hervormde Kerk Ameide* in 2005 kreeg ik de mondelinge mededeling dat het grind van de grafstenen verwijderd zou worden.

Briefkaart van ds. S. Meijers, poststempel 29 maart 1960.

Altaarstenen definitief niet in de kerk

De afloop van het verhaal van de altaarstenen is nog veel droeviger. De twee altaarstenen plaatste men de dag voor de officiële ingebruikname van de gerestaureerde kerk in de schuur, later de garage, van de pastorie. Ik mocht dat kennelijk niet weten, want mijn vraag waar de altaarstenen naar toe waren gebracht, werd niet beantwoord. Drie maanden later vernam ik dat de twee altaarstenen in de schuur bij de pastorie stonden.

In 1956 werd de grootste altaarsteen verkocht aan het architectenbureau/aannemersbedrijf Dekker en Van der Sterre te Leiderdorp die de steen geplaatst hebben in een kerk waar zij als architect of aannemer bij de restauratie betrokken waren. Tot op heden is het mij helaas niet gelukt te achterhalen in welk kerkgebouw deze altaarsteen terecht is gekomen. Wat vinden we daarvan terug in het archief van de hervormde gemeente? In de vergadering van kerkvoogden en notabelen van 3 november 1955 wordt medegedeeld, dat Architectenbureau Dekker en Van der Sterre gevraagd heeft naar de 'condities ter overname van 2 gevonden altaarstenen in ons kerkgebouw'. Zonder de uitleg en zonder de gevoerde discussie in de vergadering te memoreren, luidt de slotzin van deze korte notitie 'besloten wordt dit aan te houden'.⁵ Helaas is het daar wat de verdere verslaglegging betreft bij gebleven. De altaarstenen komen verder niet meer aan de orde in de notulen. Waarom alleen de grootste altaarsteen in 1956 is verkocht en voor welke prijs is tot op heden niet teruggevonden. Aan deze verkoop is buiten de kring van de kerkbestuurders geen enkele ruchtbaarheid gegeven.

De onderkant van de grote altaarsteen samen met de auteur van dit artikel (foto 11 september 1955).

In het voorjaar van 1960 werd de andere altaarsteen verkocht. Ook daarvan is niets terug te vinden in de notulen van kerkvoogdij en notabelen. Toen ds. S. Meijers in 1960 een andere auto aanschafte, stond de nog bewaarde altaarsteen in de weg. De kerkvoogdij verkocht deze laatste altaarsteen voor f10 (ca. € 4,50) aan de fa. Woudenberg te Ameide. Zelf was ik toen geen inwoner van Ameide meer en kwam slechts in

de weekeinden in mijn geboortedorp. Een bevriende relatie vertelde mij in maart 1960 over deze transactie. Om de altaarsteen voor Ameide te bewaren heb ik hetzelfde weekeinde nog de predikant, de kerkvoogdij en de burgemeester aangeschreven. Wetend dat de kerkvoogdij en notabelen van Ameide geen historische belangstelling hadden, heb ik hen gevraagd de steen terug te kopen en voor dezelfde prijs aan de burgerlijke gemeente van Ameide te verkopen, zodat dit oude en misschien wel oudste cultuurvoorwerp (minimaal 500 jaar oud!) in het pas gerestaureerde stadhuis geplaatst kon worden. De door mij gesuggereerde oplossing was niet optimaal, omdat de enige juiste plaats het kerkgebouw van de Hervormde gemeente te Ameide was. Maar met mijn voorstel bleef de altaarsteen tenminste voor Ameide behouden. Ondanks de schriftelijk geuite geruststellingen, die ik ontving o.a. van de predikant S. Meijers mede namens de kerkvoogdij met de mededeling: 'Het onheil is echter in principe bezworen. U kunt rustig slapen, dank zij ingrijpen vanuit de kerkvoogdij zelf.'⁶ is ook de laatste altaarsteen niet bewaard gebleven voor Ameide. Zelfs een plaats in het gerestaureerde stadhuis kon ondanks bereidwilligheid van burgemeester J.C. de Ridder niet bereikt worden. Hij schreef mij op 22 april 1960: 'Met dank voor uw brief van 26 maart jl. deel ik u mede, dat ik direct pogingen in het werk heb gesteld bedoelde steen voor Ameide te behouden. Dit is nog niet geheel gelukt, al schijnt er wel een toezegging te zijn van de fa. Woudenberg dat de steen niet uit Ameide weg zal gaan. Ik blijf in deze attent.'⁷

Op dat moment wist ik nog niets van de verkoop van de grootste en mooiste altaarsteen vier jaar eerder. Daarom dacht ik in 1960 dat het in de verkoop aan de fa. Van Woudenberg om de grootste altaarsteen ging. Pas enkele jaren geleden is mij door iemand iets verteld over de transactie in 1956. Ook de altaarsteen die in 1960 voor een zeer gering bedrag verkocht is, kan momenteel niet getraceerd worden waar deze is gebleven. Zo zijn de beide altaarstenen niet voor Ameide bewaard gebleven. Deze oudste cultuurhistorische voorwerpen gingen onnodig verloren voor het kerkgebouw te Ameide en de plaatselijke gemeenschap door gebrek aan historisch besef bij de toenmalige kerkbestuurders.

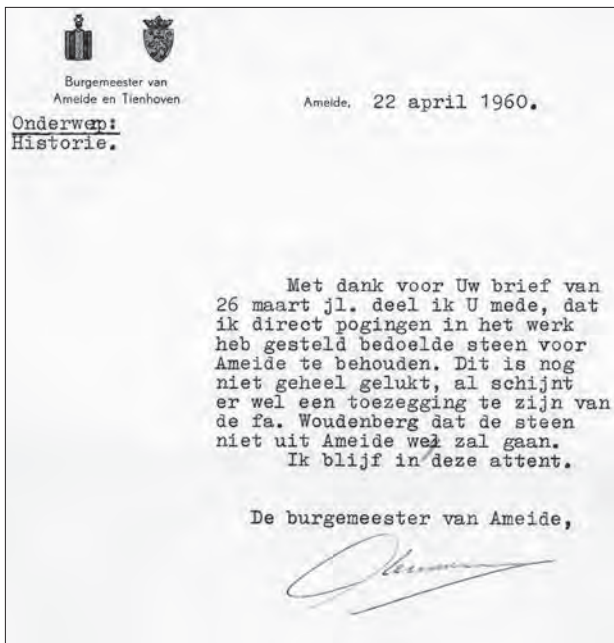
Opmerkelijk is dat in de vergadering van kerkvoogden en notabelen niet meer gesproken is over de altaarstenen, terwijl in 1957/8 naar aanleiding van de brieven van oud-Ameidenaar Isaäk Streefkerk over de verkochte resten van twee kronen en de wandarmaturen wel een paar keer is gediscussieerd. Twee notabelen, Niek Hoeijenbos en Aart de Wit, waren het eens met de heer Streefkerk dat de verkoop aan Vianen niet had plaats moeten vinden. Uiteindelijk betreurde de meerderheid van de vergadering van kerkvoogden en notabelen de gang van zaken.⁸

6 Briefkaart van ds. S. Meijers, poststempel 29 maart 1960.

7 Brief van burgemeester De Ridder, d.d. 22 april 1960.

8 Notulenboek Kerkvoogden en notabelen (1955-1988); de afschriften (doorslagen) van de brieven van Is. Streefkerk ontving ik via een familielid van hem in 1958.

5 Archief Hervormde gemeente te Ameide, *Notulenboek van de vergaderingen van het College van Kerkvoogden en Notabelen* (1955-1988), 3 november 1955.

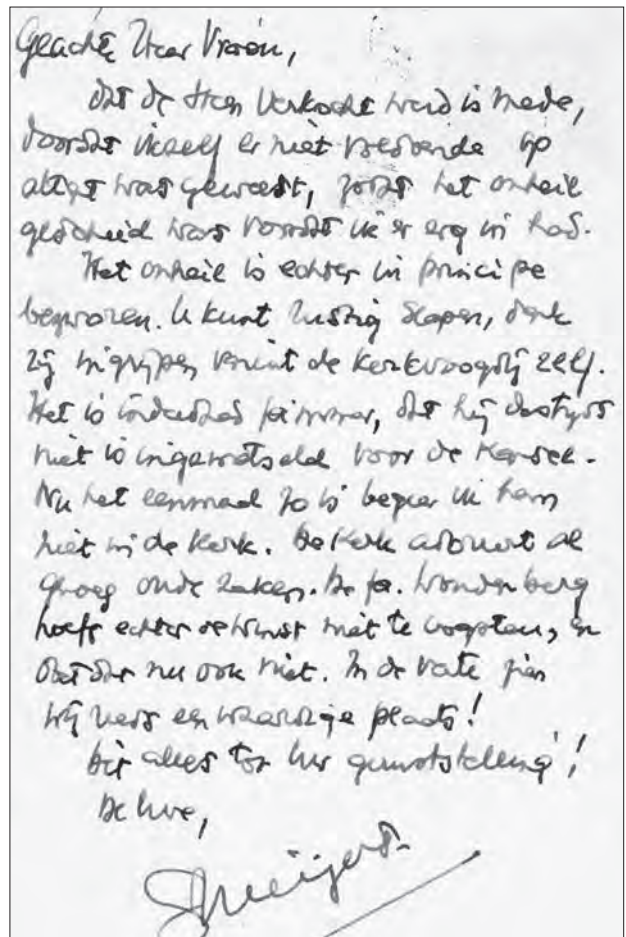

Brief van burgemeester J.C. de Ridder, d.d. 22 april 1960.

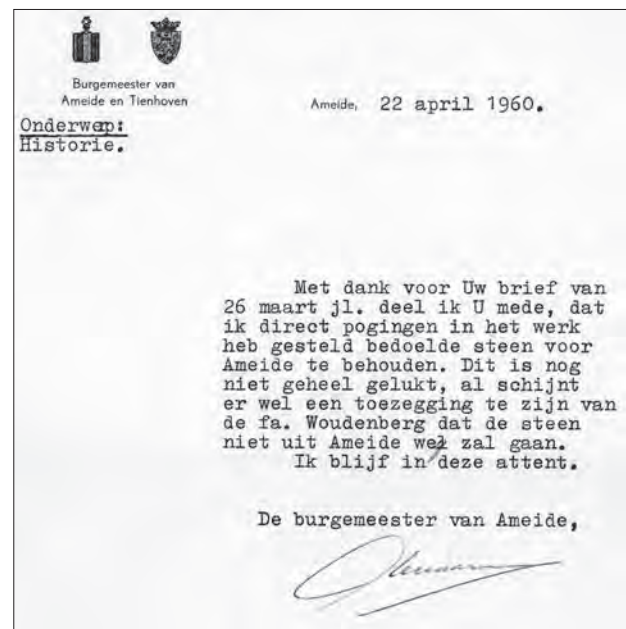
Uit mijn contacten met leden van de kerkenraad en kerkvoogdij in de periode 1955-1959 bleek maar al te duidelijk dat er wel degelijk over de altaarstenen gesproken was. Angstvallig verzwegen zij tegenover mij de verkoop van de grootste altaarsteen in 1956.

Na ruim een halve eeuw

Na meer dan een halve eeuw stemt mij de handelwijze van de toenmalige kerkelijke gezagsdragers nog steeds teleur. Het kon namelijk anders. Dat bleek bij de restauratie van de Tienhovense kerk enkele jaren later. De Hervormde gemeente te Tienhoven had in landbouwer Kees Lakerveld een presidentkerkvoogd, die belangstelling had voor de historie van zijn kerk en verantwoordelijkheidsbesef voor de oude voorwerpen in de kerk. Ik werd door hem uitgenodigd om in de voor de restauratie ontruimde kerk te komen kijken en kon daardoor vroegtijdig over de vondsten publiceren. Mede daardoor en door de belangstelling van het Rijks-Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort bleven in Tienhoven de altaarsteen, een sarcofaagdeksel en een groot aantal grafstenen wel bewaard. In 1993 heeft men de altaarsteen als vaste avondmaalstafel voor de preekstoel geplaatst. Een goed besluit. In Tienhoven is bij de restauraties van de afgelopen halve eeuw door de kerkbestuurders zorgvuldiger gehandeld dan in Ameide. In het standaardwerk van Catharina van Groningen e.a. over de monumenten van geschiedenis en kunst in de Alblasserwaard staat 'Schrijnend is de situatie bij de Hervormde Kerk te Ameide. Hier is het merendeel der zerken (ongeveer 43 van de 50) na de restauratie (...) niet teruggelegd, maar met onbekende bestemming afgevoerd, tot puin en ondermeer als wegverharding gebruikt (archieff RDMZ).⁹ Er ging dus heel wat onnodig verloren bij de restauratie van de Termeise kerk. Laten we hopen dat dit artikel een bijdrage levert aan het terugvinden van de

Briefkaart van ds. S. Meijers, poststempel 29 maart 1960.

Brief van burgemeester J.C. de Ridder, d.d. 22 april 1960.

altaarstenen. Jammer dat tijdens de kerkrestauratie de historische vereniging van Ameide en Tienhoven nog niet bestond! Dan was het vast anders verlopen. Op pagina 37 staat een foto van het koor waar het hoofdaltaar stond en dus de grootste altaarsteen oorspronkelijk gelegen heeft.

⁹ Catharina L. van Groningen, De Alblasserwaard (Zeist/Zwolle 1992), 214-215.

Het geslacht

Peterse

Hans van den Heuvel

Voerman Piet Peterse met paard(en) en wagen in de Liessteeg, de latere Prinses Marijkeweg. Achter de wagen staat zijn schoonvader Hendrikus Vrolijk uit Meerkerk.

Verscheidene oudere inwoners van Ameide en Tienhoven en hun generatiegenoten uit de directe omgeving zullen zich ongetwijfeld voerman Piet(er) Peterse nog kunnen herinneren, die vanuit zijn inmiddels niet meer bestaande behuizing aan de Prinses Marijkeweg in Ameide met paard en wagen vracht van uiteenlopende aard vervoerde. Het bedrijf werd gedurende meer dan veertig jaar met eigentijdse transportmiddelen voortgezet door zijn zoon Jan Willem, die daarbij 33 jaar lang terzijde werd gestaan door Frans den Oudsten (zie voor nadere informatie over de familie Den Oudsten het artikel “Hogewaard 12: de Warnarda en Jacobshoeve”, gepubliceerd in de editie 2009-1 van dit blad).

Piet Peterse, die 1892 in Ameide werd geboren, overleed in 1965 in Bergen op Zoom. Ook de in 1934 –

eveneens in Ameide – geboren Frans den Oudsten is niet meer onder ons. Hij stierf in 2003 in zijn geboorteplaats.

Jan Willem Peterse bereikte medio oktober vorig jaar de 82-jarige leeftijd. Hij woont in Ameide aan de Prinsenhof. Jan Willem werd in april 1996 benoemd tot Lid in de Orde van Oranje-Nassau op grond van zijn langjarig ondernemerschap en zijn verdiensten voor de plaatselijke gemeenschap, met name als bestuurslid van de “Vereniging tot instandhouding van de Ameidese Paardenmarkt” en de pluimvee- en konijnenfokvereniging “Steeds Hoger”.

De oudste generaties

Vader en zoon Peterse stammen uit een oud Ameide's geslacht, waarvan de wortels teruggaan tot om-

streeks 1725 en waaraan in dit artikel aandacht wordt besteed.

De oudst bekende telg van het geslacht Peterse is Herman Peterse, die omstreeks 1725 ter wereld kwam – naar alle waarschijnlijkheid in Schoonhoven. Van zijn vrouw is alleen maar bekend dat ze Aagje de Veer heette en net als haar man vóór 1820 moet zijn overleden. Het echtpaar had een zoon, die omstreeks 1755 in Schoonhoven het levenslicht aanschouwde en Pieter werd genoemd. Hij overleed op 19 januari 1820 in Ameide.

Pieter Peterse vormde een echtpaar met Cornelia Stekelenburg, van wie wordt aangenomen dat ze omstreeks 1814 is overleden. Er waren zes kinderen: Agatha, Dirk, Hermanus, Jannigje, Evert en Maria. Het oudste kind aanschouwde in 1780 in Schoonhoven het levenslicht; de andere kinderen werden in respectievelijk 1783, 1786, 1789, 1792 en 1799 in Ameide geboren.

Dirk was de echtgenoot van Wilhelmina van Kekem (zie verder bij de vierde generatie). Jannigje trad op 30 november 1814 in Ameide in het huwelijk met de toen 22-jarige Klaas van den Bosch uit Lexmond. Ze stierf in haar geboorteplaats op 17 mei 1828, waarvan aangifte werd gedaan door ijzersmid Pieter Vermeulen en kleermaker Hermanus de Kieft.

De vierde generatie

Dirk Peterse, die in 1783 in Ameide werd geboren en daar op 2 december 1852 overleed, was achtereenvolgens koperslager, winkelier, koopman en waagmeester (= opzichter van een waag - een gebouw, waar van overheidswege goederen worden gewogen ten behoeve van de handel) van beroep. Hij trouwde omstreeks 1805 in zijn geboorteplaats met Wilhelmina van Kekem (ouders: Pieter van Kekem en Geertje Blokland), in Ameide gestorven op 7 augustus 1815. Het echtpaar kreeg tien kinderen, die allen in Ameide werden geboren en daar ook zijn overleden. Het gaat om:

1. Cornelia (6 juli 1807 – 30 juli 1855). Ze was de vrouw van timmerman Johannes Abrahamszoon Verheij.
2. Geertrui (2 juli 1809 – 30 oktober 1843). Ze was getrouwd met timmerman Jacobus Verheij.
3. Niesje (31 januari 1812 - ?).
4. Evert Pieter (24 oktober 1814 – 21 november 1817).
5. Pieter (12 november 1816 – 6 augustus 1889), zie verder bij de vijfde generatie.
6. Evert Pieter (1 september 1819 – 12 september 1839).
7. Grietje (1 december 1821 – 15 mei 1900). Ze trouwde op latere leeftijd met de negen jaar oudere, uit Willige Langerak afkomstige

“kleermaker” Pieter de Kieft (ouders: Hermanus de Kieft en Maria Elisabeth Noordanus). Van haar overlijden werd aangifte gedaan door Gerrit den Oudsten, kruidenier, en Lodewijk Blok, “Hoofd der Bijzondere School”. In het tweede geval betreft het de legendarische “meester Blok” (1868 – 1968), die van 1892 tot 1914 “Hoofd van den School met den Bijbel” in Ameide was. Hij heeft in die periode in kerkelijk, maatschappelijk en cultureel opzicht zeer veel betekend voor de lokale gemeenschap.

8. Hermanus (4 januari 1824 - ?).
9. Maria Cornelia (1 januari 1826 – 16 september 1896). Ze was winkelierster en getrouwd met de in 1830 in Ameide geboren timmermans knecht Hendrikus Schippers (ouders: Bastiaan Schippers en Bastiaantje de Kruijk) en
10. Willem Dirk (2 april 1831 - ?).

De vijfde generatie

Eerder is al vermeld dat Pieter Peterse op 12 november 1816 werd geboren in Ameide en daar op 6 augustus 1889 overleed. Van de geboorte werd aangifte gedaan door zilversmid Cornelis van Gelderen en metselaar Arie Woudenberg. Hij was eerst schoenmaker en later koopman en woonde in het pand Dam 8.

Zijn vrouw, met wie hij op 30 april 1840 te Ameide in het huwelijk trad, was Neeltje Cornelia de Graaff, geboren op 11 december 1815 en overleden in Ameide op 3 januari 1898, dochter van Frederik de Graaff, “bouwman wonende te Spijk” en Jannigje van Putten uit Ameide. Het echtpaar kreeg zeven kinderen, die allen in Ameide ter wereld kwamen. Het betreft.

Achter het geboomte: het pand van Peterse, op de hoek van de Dam en de Oudendijk).

1. Evert Pieter (22 oktober 1840 – 29 december 1893 te Ameide).
2. Hendrik Antonie (1 november 1843 – 27 september 1910 te Gorinchem), zie verder bij de zesde generatie.
3. Geertrui (26 december 1846 – 29 november 1918 te Ameide).
4. Jan Hendrik (20 maart 1850 – 4 maart 1856 te Ameide).
5. Dirk (7 september 1852 – op 25 december 1925 overleden te Ermelo, maar vijf dagen later in Ameide begraven). Uit bewaard gebleven documenten blijkt dat hij niet alleen in Ameide (op de adressen Dam 8 en Oudendijk 9), maar in het begin van de negentiende eeuw ook in Utrecht heeft gewoond. Hij was net als zijn vader kaas-handelaar. Hun pakhuis stond op de hoek van de Oudendijk en de Lekdijk, daar waar nu de weduwe van aannemer Gijsbertus Johannes Woudenberg woont. Vandaar dat deze plek in de volksmond vroeger “de stoep of hoct van Peterse” heette. Zie verder bij de zesde generatie.
6. Jan Willem (29 mei 1855 – 3 mei 1914 te Ameide), zie verder bij de zesde generatie.
7. Jan Hendrik (9 januari 1858 – 24 mei 1860 te Ameide).

In de editie 2007-3 van dit blad is beschreven hoe koopman Pieter Peterse op 15 april 1876 een zekere rol heeft gespeeld bij de openbare verkoping van de Ambachtsheerlijkheid Ameide in de herberg “t Fortuin” in de Fransestraat te Ameide. Hij was namelijk – net als mr. Alting Bösken, advocaat te Gorinchem, Adrianus Paulus Hubertus Antonie de Kleijn, de burgemeester van Ameide en Tienhoven, en zijn plaatsgenoot meester-bakker Van Kesteren - geïnteresseerd in een of meer percelen van de Heerlijkheid.

Zij zouden echter geen van allen een perceel verwerven, aangezien de gezamenlijke percelen “werden gemijnd door en in koop gegund aan” Christiaan Willem van Vleuten, aannemer te Rotterdam, die – naar hij later verklaarde – “optrad voor en als gemachtigde van den Hoog Edelgestrengen Heer Abraham van Stolk Corneliszoon” uit Rotterdam, die daardoor de nieuwe Ambachtsheer van Ameide werd.

Ook al slaagde koopman Peterse niet in zijn opzet, het kan niet anders zijn dan dat hij te dien tijde in zijn woonplaats tot de welgestelden behoorde.

De zesde generatie

Hendrik Anthonie Peterse was getrouwd met Anna Cornelia Vermeulen, die twaalf jaar jonger was dan in haar 1843 geboren man. De datum en de plaats van het huwelijk heb ik niet kunnen achterhalen. Wel is bekend dat het echtpaar in oktober 1880 naar Go-

rinchem is verhuisd, waar twee dochters werden geboren, die op respectievelijk 16 februari 1898 en 7 juni 1904 in hun geboorteplaats overleden, beiden “in den leeftijd van bijna vijftien jaren”. De oudste dochter heette Dora, de jongste Hendrika Margaretha. Hun moeder overleed – ook in Gorinchem – op 3 juli 1927, bijna zeventien jaar na haar man.

Dirk Peterse werd op 10 augustus 1882 in Ameide in de echt verbonden met de daar op 17 februari 1857 geboren Wilhelmina Verheij. Hun zeven kinderen werden zonder uitzondering in Ameide geboren. Het verging hen in de meeste gevallen slecht, zoals blijkt uit het onderstaande overzicht:

1. Pieter (26 augustus 1883 – 16 september 1884 te Ameide).
2. Pieter (10 augustus 1885 – 2 Januari 1945 te Zuidlaren).
3. Hermina (4 februari 1888 – 14 mei 1937 te Utrecht). Ze was de vrouw van de drie jaar oudere aannemer Izaäk Woudenberg uit Ameide, zoon van Gijsbert Johannes Woudenberg en Wilhelmina Bunschoten.
4. Neeltje Cornelia (1 mei 1889 – 15 juni 1890 te Ameide).
5. Pieter Willem (17 januari 1891 - ?). Hij was meester-schilder en heeft tal van kerkorgels ge-verfd en “gemarmerd”, zoals dat van de Domkerk te Utrecht, waar hij ook woonde.
6. Evert Pieter (22 februari 1892 – 7 april 1893 te Ameide).
7. Levenloos kind (21 november 1896).

Jan Willem Peterse (1855-1914) en Maagje van Es (1855-1903) met hun oudste dochter Neeltje Cornelia (1887-1919).

Jan Willem Peterse trad op 4 juni 1886 in zijn geboorteplaats Ameide in het huwelijk met de daar op 20 december 1858 geboren en op 24 december 1903 overleden Maagje van Es, dochter van bouwman Gijsbert van Es en Marringje Verhoef. Het echtpaar kreeg vijf kinderen, die in Ameide ter wereld kwamen:

1. Neeltje Cornelia (20 april 1887 – 4 oktober 1919 te Ameide).
2. Neeltje Cornelia (1 mei 1889 – 4 oktober 1918 te Ameide).
3. Gijsbert (6 augustus 1890 – 15 mei 1961 te Schoonhoven). Hij was getrouwd met de op 25 november 1892 in Ottoland geboren Adriana van Zessen en van beroep broodbakker (adres: Molstraat 94, Ameide). Het echtpaar vertrok in augustus 1914 met hun op 5 september 1913 in Ameide geboren dochter Maagje naar Schoonhoven, waar later nog een zoon werd geboren.
4. Pieter (7 mei 1892 te Ameide – 16 mei 1965 te Bergen op Zoom), zie verder bij de zevende generatie.
5. Marringje (3 februari 1895 – 5 maart 1972 te Ameide).

In de geboorteakten van zijn kinderen wordt Jan Willem Peterse stevast vermeld met de toevoeging “zonder beroep”. Op grond daarvan mag worden aangenomen dat deze telg van het geslacht Peterse nooit heeft gewekt: hij rentenierde. Zijn eveneens Jan Willem geheten kleinzoon kan zich de verhalen van zijn vader over diens vader nog goed

herinneren. Volgens de overlevering ging de oude Jan Willem Peterse bijna elke dag, meestal met een kruiwagen, naar de Liessteeg (officieel de “Liesveldschesteeeg”, tegenwoordig de Prinses Marijkeweg), waar hij “een kamp (= een afgescheiden stuk land) bezat met een paar heel oude huisjes, die werden verhuurd. Ook had hij er een moestuin en een schuurtje, waar hij koffie zette en een zelf gevangen visje bakte. “Mijn vader heeft de huisjes later laten slopen om ruimte te maken voor een nieuw huis met een paarden- en een koeienstal”.

Rentenieren kwam overigens in de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw in bepaalde kringen wel vaker voor. Zo voert Herman de Man in zijn bekende streekroman “De barre winter van negentig” rentenier Co van Wees ten tonele, die hij met de volgende woorden treffend typeert:

“Co van Wees was eigenlijk geboren om rentenier te zijn. Hij moet zelfs als rentenier in de wieg hebben gelegen. Want zelfs de oudste mensen uit de contreien hebben er geen heugenis aan hem ooit te hebben zien werken. Als men leibomen snoeien en kippetjes voeren en het hondje uitlaten, tenminste geen werken zou willen noemen”.

“Hij is nog altijd goed gestemd over het toenmalige besluit dat zijn zuster en hij nooit uiteen zouden gaan, toen moeder een oog kwam toe te doen. Dat was veel geruster en zekerder. Er waren wat lapjes grond, wat papier dat rente droeg en enkele behuizingen. Daarop had vader in zijn tijd al gerentenierd en die had toch vrouw en twee kinderen tot zijn last”.

Links: Gijsbert Peterse (1890-1961) in zijn jonge jaren.
Rechts: Marringje Peterse (1895-1972).

De zevende en volgende generaties

Toen hij 32 jaar oud was, trad voerman Pieter Peterse op 18 december 1924 te Meerkerk in het huwelijk met de daar op 16 juni 1894 geboren Klara Vrolijk. De bruid was de jongste van de drie dochters van tuinman Hendrikus Vrolijk en Maria Vuurens. Haar beide zusters stierven in het jaar van hun geboorte (1891 respectievelijk 1892).

De moeder van Klara Vrolijk was de weduwe van de eind 1889 in Meerkerk overleden Zeeger van der Weerd. De beide kinderen uit hun huwelijk, zoon Evert en dochter Antje, overleden op jeugdige leeftijd, waardoor Klara als enig kind opgroeide. Het echtpaar Peterse-Vrolijk vestigde zich in Ameide in de Liessteeg. Daar werd op 18 oktober 1928 hun zoon Jan Willem geboren, evenals zijn moeder een "enig kind". De weduwe Peterse overleed op 17 februari 1977 te Ameide, bijna twaalf jaar na haar man.

Het voorbeeld van zijn vader volgend, trouwde Jan Willem een "Meerkerkse", waaruit blijkt dat de welhaast spreekwoordelijke rivaliteit tussen Ameide en Meerkerk het sluiten van echtverbintenissen tussen inwoners van deze kernen van de gemeente Zederik niet in de weg hoeft te staan. In zijn geval was de bruid de op 20 augustus 1932 geboren Elisabeth Jannigje (Bep) de Jong (ouders: Gerrit Cornelis de Jong en Josina Holl). Het echtpaar heeft drie kinderen: Pieter, Josina en Carl, geboren te Ameide in achtereenvolgens 1960, 1964 en 1966.

Boven: De opstallen van Piet Peterse aan de Liessteeg.

Midden: Pieter Peterse (1892-1965).

Onder: Jan Willem Peterse en Bep de Jong trouwden op 14 augustus 1958 in Meerkerk.

"Johannes de Evangelistkerk"
in Ameide

